

STEFANO MARIA CINGOLANI

«NOS EN LEYR TALES LIBROS TROBEMOS PLAZER
E RECREATION».¹

L'ESTUDI SOBRE LA DIFUSIÓ DE LA LITERATURA
D'ENTRETENIMENT A CATALUNYA
ELS SEGLES XIV I XV

1. INTRODUCCIÓ

La riquesa documental dels arxius de Catalunya i la meticulosa tasca de publicació d'aquesta documentació per obra d'estudiosos i arxivers permeten estudiar des de molt a prop la difusió de la literatura d'entreteniment a les biblioteques catalanes de l'edat mitjana.²

He escollit com a camp d'investigació només la literatura d'entreteniment, és a dir, aquella literatura laica en vulgar (ço és, la lírica, juntament amb la tractadística poètica en vulgar i la narrativa) que posa per davant el *delectare* al *docere*, per bé que no l'exclou del tot. He deixat de banda tota la literatura llatina i la vulgar religiosa,³

1. Carta del rei Pere III a la infanta Maria, del 21-VII-1339 [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, ciii]

2. He pogut dur a terme aquesta recerca a Barcelona gràcies a una beca de la Generalitat de Catalunya, concedida per l'Institut d'Estudis Catalans el curs 1987-1988, i amb l'ajuda i els consells dels professors Pere Bohigas i Lola Badia, que regracio de cor. I un regradament també a Albert Soler, que ha revisat la llengua d'aquest treball.

3. La literatura religiosa en vulgar, d'amplíssima difusió, disposa d'una tipologia d'obres reduïda. Les que es troben més sovint són: el *Flos Sanctorum*, el *Breviari*, les *Hores de Sancta Maria* i obres clàssiques d'Eiximenis, com el *Llibre dels àngels* o el *Crestia*. Cal subratllar l'absència quasi total de dues de les obres hagiogràfiques més difoses de les literatures europees medievals: la *Història de Barlaam i de Josafat* i el *Viatge de sant Brandan*. De la primera, tinc traces d'una o dues còpies de la versió llatina: el 7 de juny de 1402 el rei Martí en retorna un manuscrit a l'ermità de Sant Antoni de Dénia, *Llibre de Bralam* [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, ccclxxxix (tanmateix,

didàctica, tècnica o històrica, perquè la finalitat d'aquesta recerca és furnir materials que siguin útils per a un estudi històricament més rigorós de la narrativa en català dels segles XIV i XV.

Les fonts de les quals he extret els materials per a la recerca són inventaris, testaments i cartes, redactats entre el començament del segle XIV i les acaballes del XV. Cal explicar una mica la tipologia cronològica d'aquests materials. Pel que fa a la documentació reial, els primers testimonis són del regnat de Jaume II⁴ i acaben amb el catàleg del 1417 d'Alfons V el Magnànim:⁵ amb la conquesta del regne de Nàpols, en efecte, canvia completament la tipologia del llibre a causa de la introducció en massa dels clàssics llatins, humanístics i italians.⁶ Pel que fa a la documentació privada,⁷

no crec que fos en català, com pensa Rubió, perquè els altres llibres esmentats són tots en llatí); i n'hi ha un manuscrit del segle XV a la Biblioteca de Catalunya, ms. 578, cc. 1r-79r. Les versions catalanes són tardanes, del segle XV, o introduïdes en el *Flos Sanctorum* [MOLDENHAUER 1929, ps. 155-176]. Pensem que la història en qüestió devia ser prou coneguda a Castella, ja que ens en queda més d'una traducció [MOLDENHAUER 1929, ps. 7-120, i DEYERMOND 1987, p. 181] i alguns *exempla* han anat a parar a *El conde Lucanor* de Juan Manuel. La segona de les obres referides, el *Viatge de sant Brandan*, sembla ser totalment desconeguda a la Península Ibèrica; en tenia un ms. de la versió llatina Gaspar Johan Sánchez Muñoz el 1483 [WITTLIN 1962, 98]. Selmer (1956) diu que n'existeix una versió catalana, però no és un text medieval, sinó una versió moderna (de la veneciana medieval) feta per Llorenç Riber!

4. Els pocs documents de Jaume I no donen la mena d'informació que ens pot interessar aquí [VALLS I TABERNER 1910, i és indicatiu el que resulta de l'anàlisi de RIQUER 1979]; pel que fa referència a Pere II el Gran i Alfons III el Franc, queden només notícies d'una Bíblia en francès i de la seva traducció al català [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, v-viii; *GRLMA*, VI, núms. 1612-1624; BOHIGAS 1982, ps. 57-76].

5. Al catàleg de la reina Maria no figura cap obra que pugui afegir res a la present recerca [SOLDEVILLA 1928, ps. 290-331].

6. La penetració dels clàssics italians (en vulgar o en llatí) comença en proporcions massives amb la conquesta del regne de Nàpols per Alfons V, però, al marge de Dante i de Boccaccio, és una penetració segurament anterior, com ho demostra la biblioteca de Jaume Oliver (vegeu la nota 8), del 1400. D'altra banda, són individuables traces d'una, o més, connexió catalano-toscana a partir dels segles XI-XII, perquè un dels manuscrits de la *Vita Matildis*, comtessa de Toscana, feta per

que comença els primers anys del regnat de Pere III el Cerimoniós, la gran majoria dels testimonis són del segle XV i duren més o menys fins als anys vuitanta, atès que el canvi de gust literari comença a manifestar-se vers la meitat del segle.⁸

Aquest estudi no es proposa de pronunciar la darrera paraula sobre el que era i el que no era conegut a Catalunya, donada la natura casual de la documentació i sobretot perquè les categories socio-polítiques més documentades són la casa reial i la burgesia, mentre que, pel que fa referència a la noblesa, estem totalment mancats d'informació. En efecte, no tenim dades sobre el patrimoni de les altes capes de l'aristocràcia catalana, a causa de la seva «descatalanització» històrica iniciada el segle XV mateix, i queden només pocs testimonis de la noblesa petita i recent.⁹ I, per les dades

Donizone, es troba a Ripoll; la tradició de les arts poètiques no tolosanes té un eix directe i exclusiu Toscana-Catalunya; la tipologia codicològica dels cançoners provençals copiats a Catalunya, com *Sg* i *Ma*, és comparable només a l'italià *P* i a cap més cançoner occità o francès [AVALLE 1971, ps. 140-148; CINGOLANI 1986]; entre les altres traduccions de textos italians hi ha la significativa versió del *Bestiari* toscà. Es tracta d'una o més connexions, encara no estudiades, però que cal tenir en compte.

7. Per a una visió de conjunt, BATLLE 1981, CARRÈRE 1966, LLOMPART 1975-76-77, ps. 193-213.

8. Una biblioteca com la que Jaume Oliver deixa a la seva filla Agnès (document del 8-VII-1400) és encara una excepció en aquesta època. Contenia: 1. Ovidi, *De Vetula*; 2. Boeci; 3. certes obres de Bocassi; 4. obres de Francesch Petrarca; 5. *Libre dels àngels*; 6. Ciceró, *Oracions* i *Somni de Scipiò*; 7. Aristòtil, *Ètiques*; 8. Juvenal; 9. Rethorica Nova [MADURELL I MARIMON 1974, 16 -BATLLE 1981, p. 31, comenta així aquesta biblioteca: «lecturas femeninas... limitadas a los libros de oración y de formación moral» ([!]). Podria ser la biblioteca del Bernat Metge de *Lo somni* perquè és testimoni d'un nivell de gust i d'interessos molt semblants als de Metge i l'«humanisme català» [per a una comprensió més exacta d'aquest concepte literari tan discutit, BADIA 1983-84 i 1988].

9. Per exemple, els testimonis d'inventaris de castells [BETI 1914, ALÒS 1910, VICENT CAVALLER 1981] no donen cap notícia de llibres, amb l'excepció d'algun *Missal*, i no crec que, de moment, això pugui ser interpretable només com a buit documental. No hi ha cap notícia tampoc als inventaris dels Templers [DÍAZ MANTECA 1985, RUBIÓ I BALAGUER, ALÒS, MARTORELL I TRABAL 1907], llevat d'obres de dret i dels estatuts de l'orde (a diferència del que passa a Anglaterra, on,

que he pogut recollir, sembla que podem parlar d'una total falta d'interès del món eclesiàstic per la «literatura d'entreteniment».¹⁰

Aquesta documentació tampoc no permet de donar informacions absolutes sobre el nombre i la llengua dels manuscrits esmentats, ja que en la majoria dels casos els inventaris ens donen només un títol. En canvi, dóna informacions força segures sobre quines obres eren conegudes, la tipologia de la difusió i, finalment, aporta indicacions auxiliars sobre la cronologia fins ara discutida d'algunes obres.

El primer text narratiu¹¹ esmentat als documents és un *Roman de Tristan* donat el 7 de maig de 1315 pel rei Jaume II a l'infant Pere (el futur Pere III) [144]. Per aquesta raó, per investigar, en el marc de la història de la literatura catalana, el coneixement de la literatura francesa o l'existència d'una narrativa en català els segles XII i XIII la crítica ha hagut de treballar sobre hipòtesis.

La hipòtesi fonamental, i admissible, d'aquest treball històric és que a la Romània medieval no existien fronteres culturals insuperables. Aquesta hipòtesi, però, ha conduït a una excessiva homologació de la cultura catalana amb la francesa en l'àmbit de les temptatives de tipologització de la literatura en català segons els models clàssics francesos,¹² o, exagerant les dimensions, de la influència de

només amb una primera i limitada recerca sobre les tradicions manuscrites, he pogut individuar tres manuscrits dels Templers —els quals van tenir també una literatura en vulgar pròpia [CINGOLANI 1987, ps. 173-174]).

10. Amb algunes excepcions parcials, *vid.* més endavant [46], [128] i [252]; *vid.*, almenys, BATLLE I PRATS 1932, ID. 1934, DEZTANY 1928, PERARNAU I ESPELT 1987a, RIUS 1930, ID. 1932, RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, ccxlviii. Aquestes i altres observacions comparatives no volen indicar una superioritat o una inferioritat, sinó que pretenen de subratllar o distingir, a través de la comparació, diferències culturals que necessiten una explicació detallada i particular.

11. Sobre una eventual coneixença d'un *Godefroy de Bouillon* ja en el 1313, *vid.* [103].

12. Exemplar en aquest propòsit és PAGÈS 1929; tanmateix, no crec que sigui possible reduir el model del *fabliau català* a una simple influència francesa, tampoc no demostrada amb certesa. Penso que els models i les fonts han de ser cercats en l'exemplarística i novehística llatina, a partir de la *Disciplina clericalis* de Pere Alfons.

la literatura francesa sobre la catalana.¹³ Per això, s'ha considerat la falta de documentació directa i indirecta els segles XII i XIII com a pèrdua d'aquesta documentació, i no com a eventual no-existència, i s'ha reconstruït el desenvolupament de la història literària catalana sobre «necessaris» paral·lels francesos. Per dur a terme això s'ha recorregut a tres menes de testimonis.

Primer: per al coneixement i la difusió de la literatura èpica¹⁴ s'ha fet (com en nombrosos estudis per al cas d'Itàlia i de França) una anàlisi sobre la difusió dels noms èpics.¹⁵ És, però, una argumentació que no té fonament real, ja que, com estableix un estudi global sobre l'onomàstica catalana de procedència germànica,¹⁶ tots els noms èpics esmentats són enregistrats ja abans de la creació de la llegenda i, fins i tot, abans del fet històric que l'ha engendrada¹⁷ (com és el cas d'*Isembart*).

Segon: per al coneixement de la difusió de l'èpica i del *roman* francès la font principal és l'*Ensenhamen* de Guerau de Cabrera a Cabra joglar. Però, com ja he exposat en un seminari del curs de doctorat de la universitat de Roma – La Sapienza i al col·loqui de Mòdena de l'abril del 1986 (i com demostraré en un proper treball) la data de l'*Ensenhamen* no és el 1155, sinó vers el 1200; a més, amb tota probabilitat, el text va ser escrit a Provença i no a Catalunya; per això, el seu valor testimonial, per ara, és almenys dubtós.

Tercer: citacions de personatges de *romans* fetes per autors catalans. Aquest és un argument feble i perillós per més d'una raó:

13. Un altre cop és exemplar l'estudi de PAGÈS 1936; em semblen molt importants les precisions fetes per CABRÉ 1986 i 1987.

14. No entraré en la qüestió de les presumptes prosificacions en les cròniques.

15. *Vid.* COLL I ALENTORN 1956, reprès per RIQUER 1984, I, ps. 60-61 i 373.

16. KREMER 1969-70.

17. RIQUER 1984, I, p. 60, esmenta *Gormond* des del 1079; *Isembart* 979; *Rainoard* 910; *Vivià* 927; *Guillem* 911; *Oliver* 1057; *Rodlan* 1012. S'hi poden també afegir *Alda* 913 [KREMER 1969-70, 7, 1'] i *Renaud* 904 [*ibid.*, 147, 2]; però *Gormond* és enregistrat ja el 911 [*ibid.*, 86, 3] i *Isembart* el 858 [*ibid.*, 110, III, 1].

- a) el poeta pot haver conegut els textos francesos fora de Catalunya i, en conseqüència, no ser un testimoni de la cultura catalana. Aquest és el cas de les citacions de *chansons de geste* fetes per Guillem de Berguedà, ja que comencen uns anys després que hagués marxat de Catalunya i hagués conegut el trobador Bertran de Born.¹⁸
- b) les citacions poden indicar la coneixença d'un autor singular; aquests semblen els casos de les *Poesies* i dels *Proverbis* de Cerverí de Girona;¹⁹ el *so de Berart* del *Desconhort* de Ramon Llull;²⁰ o el *so Gui de Nantull* del *Sermó* de Ramon Muntaner;²¹

18. Això és clar en les dades que aporta PIROT 1972, *passim* (però Pirot no té en compte aquesta reserva metodològica). D'aquesta mateixa obra se'n dedueix l'important paper de difusor de la cultura francesa al sud de França que va tenir Bertran de Born.

19. *Poesies* [RIQUER 1947]: 13. *Pastorela* III: 13-14 Car Floris ab Blancaflor, ne Paris ne Elena; 31. *Sirventes*: 58 e car deçat temps de Rotlan; 34. *Serventes*: 17 pus le temps fo de Tristan e de Flori; 73. *Lo vers de paradis e d'enfern*: 23 e no pogra Galvayn; 83. *Lo vers del saig e del joglar*. 25 Daurels ac nom eixamen de jutglar, 89. *Lo vers del monto*: 35. s'es mes en mi d'amor com en Tristan; 94. *Lo vers de Tristan*; 105.: 47 qu'Alexandres, Oliviers ni Rotlans; 115. *Maldit bendit*: 99 Tristayn, e d'autres mouts, 625-630: Lansalot e Tristayn, Perseval e Yvayn, Rotlan e Olivier, Berart de monleyder, el Xarles qui conques d'Espany, fo cortes. Exceptuat Daurel i Berart (*vid. n. 20*), són tots tòpics tradicionals. *Proverbis* [LLABRÉS 1906]: 901, 903, 1031, 1050, 1080, 1081 (Alexandres); 1070 (Carles); 551 (Raynart); 1028 (Tristayn).

20. ALÓS MONER 1928: explícit «Aquest "Desconhort" fo fet en la cort de Roma, e conta's en lo so de Berart». Se suposa que es tracta d'una cançó perduda de Bernart de Monleydier també esmentada per Cerverí. Que la cultura mètrica de Llull, i de Muntaner, és d'origen francès es demostra també per la forma mètrica (estrofes d'alexandrins monorims) [CINGOLANI 1985].

21. SOLDEVILA 1971: 2. En son de Gui de Nantull. Aquest és l'únic testimoni que troba una confirmació a la península Ibèrica perquè la mateixa cançó és coneguda per l'anònim autor del *De castri stabilimento* (*vid. MENÉNDEZ PIDAL 1924*, ps. 389-390), tractat del segle XIV. Encara que fos copiat per un català, aquest tractat va ser compost per Alfons X (per a la presència a Castella de copistes aragonesos i catalans *vid. també els mss.*: Paris, BN esp 488, segle XV, del *Libro de Alexandre*, copista aragonès; Madrid, Biblioteca d'El Escorial K.III.4, segle XIV, del *Libro de Apolonio, Vida de S. Maria Egipcíaca, Libre dels tres reys d'Orient*, copista aragonès amb una nota final en català; Vaticà 6428, segles XIV-XV, del *Tristan de Leonis*); és,

hem de tenir en compte que tots tres autors havien viatjat fora de la corona d'Aragó.

- c) les citacions, especialment si es tracta d'amants famosos, poden ser tòpiques. Un exemple: *Eledus e Serena*. Aquest roman és esmentat per Andreu Febrer²² i per Guillem de Torroella a la *Faula*.²³ Em sembla poc creïble una difusió d'aquest roman a Catalunya, perquè aquest és conservat només en una còpia d'un no professional del segle XV. És molt més probable que la citació vingui del *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud,²⁴ força conegut a Catalunya, ja sigui en la versió original en vers o en la versió en prosa [vid. 2.7.].

D'altra banda, més que una probabilitat és una certesa la difusió, també mínima, de textos que no són esmentats als documents.²⁵ Aquest és el cas del *Roman de Flamenca*,²⁶ un fragment del qual va ser

doncs, un text castellà i la circulació de literatura francesa a Castella sembla haver tingut tota una altra tipologia i amplitud [DEYERMOND 1987].

22. RIQUER 1951: VII, 20 «val mayz quí solt ne Serena la Blanca».

23. BOHIGAS-VIDAL ALCOVER 1984: 235-242 «ab mant'estòria d'amor/ de Floris e de Blanquafior,/ d'Isolda la bronda e de Tristan,/ qui per amor s'ameron tan;/ de Tiubes e de Piramús,/ de Serena e d'Elidús,/ de Paris, ab qual geny conqès/ Elena, que dins Troya mès».

24. RICKETTS 1976: 27.837-27.844 «qui fo anc plus fis en amor/ de me: ni Floris ab Blanchaflor,/ ni Thisbes anc ni Piramus,/ ni Serena ni Eledus,/ Aliaus ni Flamenca,/ ni Paris anc ni Elena,/ ni la bel'Izeutz ni Tristans,/ Oratz, Alma, ni autr'amans». Subratlla Ricketts, p. 55, que amb l'excepció dels paral·lels Piramus-Tisbe, Tristany-Iseut, tots els altres noms són extrets ja per Matfre d'una mateixa font: *Eledus e Serena*.

25. Una altra obra no esmentada als inventaris és el roman dinàstic anglès *Gui de Warewick*, del qual n'hi ha una versió fragmentària i reelaborada en prosa el segle XV [BOHIGAS 1947, ps. 43-77]. Si és correcta la hipòtesi de Bohigas, ps. 16-24, que el *Guillem de Warevic* (que alhora és la font del començament del *Tirant lo Blanc*) es deu al mateix Joanot Martorell, que havia estat a Anglaterra, a Catalunya hauria estat coneguda només la versió catalana, i encara poc (se'n conserva només un ms. fragmentari, Madrid, BiblNac 7811). A més, cal verificar si es tracta d'una traducció de l'original o bé de la versió francesa en prosa (vid. WOLEDGE 1975, 75).

26. La identificació del fragment es deu a ASPERTI 1985.

copiat en el manuscrit que anomenem d'Estanislaú Aguiló,²⁷ i del *Roman de Troie* de Benoit de Sainte-Maure,²⁸ copiat molt aviat al cançoner català *A*.²⁹

Vull subratllar una segona i darrera vegada que el testimoni dels inventaris i de les cartes medievals no és definitiu ni es pot prendre de manera absoluta; informa només que un text era conegut amb seguretat. Invito, doncs, a una major prudència sobre el coneixement d'obres de les quals no tenim ni testimoni atges manuscrit ni documental.

2. GAYA SCIENCIA (LÍRICA I TRATADÍSTICA POÈTICA)

La cultura lírica trobadoresca, la cultura de la *Gaya sciencia* i del *Gay saber*, és realment la cultura literària dominant, la més prestigiosa a la Catalunya dels segles XII i XIII (pel que fa a aquests dos segles és també l'única testimoniada amb seguretat) i continua mantenint aquest paper fonamental també en els segles XIV i XV, objecte d'aquesta recerca. Els testimonis són molts i variats, però, malauradament, en molts casos, com és veurà, no és possible identificar el text esmentat.

2.1. Cerverí de Girona

El poeta de qui he trobat el nombre més gran de testimoni atges és Cerverí de Girona:

27. Palma de Mallorca, BiblSocArcLul'liana [MASSÓ TORRENTS 1932, p. 12], sigla *E*.

28. Era conegut pel marquès de Santillana [SCHIFF 1905] i va ser traduït a la *Historia Troiana polimètrica* [MENÉNDEZ PIDAL 1948, ps. 83-148].

29. Barcelona, BiblCat 146, cançoner provençal Sg [MASSÓ TORRENTS 1932, ps. 10-11].

- [1] 15-1-1304
Jaume II envia a Robert de Calàbria 2 llibres de *Cerverí*
[RIQUER 1945, p. 62]
- [2] 2-10-1340
Jaume Rovira: 1. *Verba d'en Cerveri*³⁰
[MADURELL I MARIMON 1974, 6]
- [3] 19-10-1360
Antoni de Font, notari: 61. *de versibus Ceverini*³¹
[MADURELL I MARIMON 1951-52, 2]
- [4] 1395
Pedro Mas: *librum vocatum Cerveri* (Proverbia)
[JUNYENT 1943, 28]
- [5] 1414
Francisc Matheu, preveire: *cansoner e Cerveri*
[JUNYENT 1943, 40]
- [6] 8-3-1466
Joan de Junyent: 5. *libre dels dictats que féu en Cerverí*
[MADURELL I MARIMON 1974, 132]
- [7] 1483
Gaspar Johan Sánchez Muñoz: *libri carmina* (Proverbia
Cerverí)
[WITTLIN 1962, A60/B 40?]

30. Jaume Rovira posseïa també: 2. *Flos sanctorum*, 3. *Isop*.

31. Antoni de Font tenia una biblioteca força gran, de més de 70 volums, entre els quals: 33. *Istoriis Alexandri*, 59. *Biblia* versificada, 70. *librum papireum scriptum in romancio modici valoris*.

És possible que siguin també de Cerverí:

- [8] 1402
 Arnaut Canomima, canonge: *un romanç apellat en C. de Cervera*
 [JUNYENT 1943, 30]
- [9] 1/4-7-1412
 Martí Moliner, canonge: 1. *libre en pergami en romans comença Miga xansó*³²
 [MADURELL I MARIMON 1974, 34]
- [10] 26-12-1417
 Eleonora de Prades, reina de Xipre: 22. *petit tractat del comte de Cervera*³³
 [MADURELL I MARIMON 1951, 14]

Cap d'aquests manuscrits no sembla ser dels conservats.³⁴

Aquesta àmplia difusió, extensa en el temps i variada en les categories dels usuaris,³⁵ subratlla la centralitat de la figura de Cerverí de Girona com a pont essencial entre l'antiga escola trobadoresca i la nova escola³⁶ barcelonina dels segles XIV i XV. Aquest rol mereixeria una recerca intertextual més detallada.³⁷

32. Cap incipit de Cerverí no comença amb les paraules *Miga xansó*, però la cançó *Qui bon fruit és* intitulada 101 *Mig vers, mig cançó*; tenim també 37 i 38 *Mig sirventes*, 99 *Mig vers car e vil*, 100 *Mig vers*.

33. No conec cap comte de Cervera escriptor; podria ser una interpretació equivocada d'un *G. de Cervera* com en [8]. La biblioteca d'Eleonora contenia només llibres de didàctica i religió tant en català com en francès.

34. *Vid.* Riquer 1947, ps. xiv-xv.

35. Entre els mss. conservats hi ha també el *Cançoner dels Comtes d'Urgell* [LLABRÉS 1907].

36. O, millor, les noves escoles [ASPERTI 1985].

37. Alguns suggeriments els fa CABRÉ 1986, ps. 193, 197-198.

2.2. Guillaume de Machaut

La importància de la lírica francesa del tres-cents, particularment la de Guillaume de Machaut i d'Othon de Granson, va ser estudiada, i potser sobrevalorada, per Amedée Pagès [PAGÈS 1936]. Les dades documentals, encara que no introdueixin una nova figura en el panorama de la literatura catalana dels segles XIV i XV, poden donar indicacions ulteriors sobre l'època i la tipologia de la difusió d'aquest poeta.³⁸ La llàstima és que, atès que els inventaris o les cartes ofereixen només la indicació *Machaut*, no és possible saber quines obres del poeta eren contingudes en els manuscrits esmentats i si hi havia, també, altres poetes. Els testimoniatsges:

- [11] 20-10-1380
L'infant Joan demana a la sogra, duquesa de Bar, un romanç de *Machaut*
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, ccxxxviii; ROCA 1929, cxxv]
- [12] 29-8-1386
Violant de Bar demana a Guillem de Perapertusa un *Machaut*³⁹
[VIEILLARD 1930, xv]
- [13] 18-6-1389
Violant rep del comte de Foix, Gastó III Febus, un *Machaut*⁴⁰
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cccciij]

38. *Vid.* CABRÉ 1986 i 1987.

39. «Com nos ne haiam un qui no es acabat, ans hi fallen algunes coses en sustancia bones, pregam vos... que... nos enviets... per ço que puscam veure... que hi deffalt». No se sap quan havia rebut [11] [*vid.* també BEER 1894, 51.5]. Què hi faltava en aquest manuscrit? Potser composicions que Violant havia sentit a França abans de casar-se i que no trobava? Si és el mateix que [15], es tracta d'un ms. que no conté toda la producció de Machaut.

40. «Lo qual vos entenem remetre com lo haurem acabat de legir». Van fer còpia d'un d'aquests dos?

- [14] 25-5-1390
Violant presta el *Machaut* a Hug de Cervelló⁴¹
[VIEILLARD 1930, xxi]
- [15] 15-7-1417
Alfons V el Magnànim: 17. *Mexaut*⁴²
[D'ALÒS 1923, IV]

Aquesta tradició de Guillaume de Machaut, encara que reduïda, és però prou típica, ja que aquest *iter* «Nord de França → cort reial (→ difusió privada)» es repeteix en moltes altres tradicions.

Ara bé, l'única còpia «catalana» amb seguretat és la del 1380 [11], que Maria de Bar (muller de Robert I de Bar, germana de Carles V de França i mare de Violant) envià al seu gendre, l'infant Joan.⁴³ La segona [12] i la tercera [13] còpia mostren la presència d'altres canals de difusió, però ho fan de manera molt relativa. M'explico: Guillem de Perapertusa (mort vers el 1426) era senyor de Rebollet, a la Fenolleda, que, essent part de la senescalia de Carcassona i domini de la corona francesa, confinava amb els dominis orientals (Foix i Andorra) de Gastó III Febus, comte de Foix (nissaga que havia estat, amb Roger I, senyora de Rebollet). Podria no ser casualitat que Gastó Febus en posseís una còpia. La cort de Gastó era una cort essencialment francesa, encara que tenia estretes relacions amb la casa d'Aragó-Catalunya. Aquests dos manuscrits no semblen haver

41. Abans de prestar-lo a Hug de Cervelló se l'havia fet enviar a Barcelona per Carroça de Vilaragut, que el tenia en préstec: [13bis] 31-1-1390 «L'altre jorn... vos fem saber que liurassets lo libre que tenits nostre apellat Mechaut... e vos no n havets res fet» [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cccciv].

42. «Incipit en vermell: *ci comencent les balades on il na punt de chant*, incipit in negre: *en alt penser plen d'amoros desir*, explicit in negre: *explicit la prinse d'Alixandre*.» Devia ser un ms. parent dels mss. *D* (París, BN, fr 1585, paper segle XV) i *Vg* (Nova York, Wildenstern & Co, paper segle XIV), que tenien els mateixos incipit i èplicit [vid. CHICHMAREFF 1909, ps. lxxii-cxv; KEITEL 1978].

43. Guillaume de Machaut vers l'any 1371 era a la cort de Bar [HOEPPFNER 1908-21, III, ps. xxviii-xxx].

tingut cap descendència, ja que els va llegir i retornar la mateixa Violant. Per això, més que com a tradicions catalanes independents de la reial, em sembla més exacte definir-les com a tradicions secundàries de la mateixa casa reial.

És possible que el manuscrit que Violant presta a Carroça de Vilaragut i a Hug de Cervelló⁴⁴ fos copiat i que algun dels cançoners francesos no ben identificats (*vid.* més endavant) en sigui una còpia.

No es pot reconstruir amb seguretat la sort d'aquest manuscrit: Martí I l'Humà posseïa dos cançoners francesos [19] i [20], però no se n'explicita el contingut, mentre que Alfons V posseïa un *Machaut* [15]; no és aquesta l'única vegada que Alfons sembla haver tingut un manuscrit que era de Joan I el Caçador.⁴⁵

Vista aquesta circulació reial o estretament connectada amb la casa reial, no crec que sigui una hipòtesi massa arriscada reconduir la composició del cançoner Vega-Aguiló⁴⁶ a un medi acostat a la cort. Però és una hipòtesi que requeriria un treball especial.

2.3. *Altres cançoners francesos*

[16] 8/16/25-2-1408

Venda de l'heretat de Joana de Foix: 6. *Cançoner* en francès (a Johannes de Sagonia)

[MADURELL I MARIMON 1963, 33]

44. Es tracta d'Hug Alemany de Cervelló, senyor de Subirats, mort vers el 1392 i fill de Ramon Alemany de Cervelló (branca Queralt i Montagut), mort en el 1405.

45. És segur que tenia el *Breviari d'amor* de Pere d'Urgell (*vid.* [44] i [51]). Les fonts de la primera biblioteca d'Alfons són diverses i no es pot excloure que hagués comprat llibres de les biblioteques disperses de Joan i Martí.

46. Barcelona, BiblCat, mss. 7 i 8, canç. català Ha + Hb, provençal Vega; *vid.* BOHIGAS 1982, ps. 219-246, i 1988.

- [17] 8/16/25-2-1408
Venda de l'heretat de Joana de Foix: 8. *Cançoner en francès* (a Georgio Brugues militi)⁴⁷
[MADURELL I MARIMON 1963, 33]
- [18] 3-11-1408
Pere de Queralt: 5. *Libre de pergami rimat en francès*; 20. *libre rimat en francès en pergami*; 22. *rimat en francès*
[COSTA 1983]
- [19] 1410
Martí I: 107. *algunes cansons franceses*⁴⁸
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [20] 1410
Martí I: 200. *Cansoner en francès*
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [21] 6/20-9-1428
Joan Gener: *cançoner en francès en paper*⁴⁹
[MADURELL I MARIMON 1974, 58]
- [22] 1430
Pere Becet, batlle general: *cansoner en francès*
[MARTORELL I TRABAL - VALLS I TABERNER 1911-12, III. 85]

47. De l'extret de la venda en resulta només: 1. *librum vocatum cançoner scriptum in pergaminis cum litera francigena* [MADURELL I MARIMON 1974, 25].

48. El problema dels llibres de Martí és que, per la mala situació econòmica de Margarida [FORT I COGUL 1970, ps. 69-88 i 114-122], tant els deixats per ell [MASSÓ TORRENTS 1905] com els altres llibres d'ella [MIRET I SANS 1909-10b] (ella en tenia altres, com *Meliadus* [170]), van ser empenyorats i després venuts (la primera d'aquestes vendes és del 1421 [MIRET I SANS 1909-10a]).

49. Joan Gener posseïa també *Breviari d'amor* [55] i *Fets d'ercoles* [243].

Amb aquesta informació és impossible de dir quin era el contingut d'aquests manuscrits. L'única cosa que es pot fer notar és una difusió subsegüent a la reial, tenint en compte que tant Pere de Queralt com Pere Becet eren molt a prop de la cort.

2.4. Cançoners catalans i provençals

- [23] 25-4-1387
Violant demana el *cançoner* del cardenal de València (Jaume d'Aragó)
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, ccclxxxvii, i ROCA 1929, 245]
- [24] 1404
Jaime Mataró: *romanç de divers rims e dictats, incipit*: d'aci avant me play de vos parlar amichs cubert
[JUNYENT 1943, 38]
- [25] 1410
Martí I: 165. *Cançoner, incipit* Et dicit philosophus... Si totes, *explicit* merça mercejan
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [26] 2/21-8-1410
Romeu Lull: 3. *libre de paper* en limosí, *incipit*
Aquestes son les Rubricas de tots los trobadors, *explicit*
e atrasi qual deu avans morir
[MADURELL I MARIMON 1974, 30]
- [27] 1455
Carles d'Aragó, príncep de Viana: 74. *Les cent ballades*
en català⁵⁰
[DESDEVISES DU DEZERT 1889]

50. En Pere de Portugal, que posseïa molts dels llibres de Carles, tenia un llibre de *les cent balades*, però en francès [BALAGUER I MERINO 1881]; és el mateix? De qui és la falta?

- [28] 1455
 Carles d'Aragó, príncep de Viana: 76. *libre de cobles* en català
 [DESDEVISES DU DEZERT 1889]
- [29] 1455
 Carles d'Aragó, príncep de Viana: 77. *Libre de cobles* en català
 [DESDEVISES DU DEZERT 1889]
- [29 bis] 4-11-1459
 Ausiàs March: 4. *hun libre* en pergamí. *Comença:*
 Mestre Miquel de la Tor es de la Gaya Sciencia
 [PAGÈS 1912, p. 110]
- [30] 15/17-3-1463
 Antoni de Mur: 9. *cançoner* en paper en lemosí e català
 (venut a Francesch de Requesens)
 [MADURELL I MARIMON 1974, 123]
- [31] 1483
 Gaspar Johan Sánchez Muñoz: *cancioner* en català
 [WITTLIN 1962 A16/B56]

És una llàstima que, malgrat la presència d'incipit, no es pugui identificar cap d'aquestes obres o manuscrits: [24], [26] i [29 bis] es tracta segurament d'un cançoner provençal; [23] podria ser també en català, donades les relacions de Jaume amb poetes catalans [PAGÈS 1912, ps. 190-193].

2.5. *Cançoners inidentificables*

Sovint passa que s'indica només *cançoner*, *rims*, *cobles*, *romances* o *dictats*; aleshores és impossible decidir no sols l'obra o la llengua, sinó

també el gènere, si és lírica profana o religiosa.⁵¹ Es poden esmentar almenys:

- [32] 1409
Martí II de Sicília: *cansoner* en pergamí
[CLOSAS 1910, 15]
- [33] 16-6-1413
Pere March: *cançoner*
[PAGÈS 1912, p. 47]
- [34] 1430
Pere Becet, batlle general: *cansons*
[MARTORELL I TREBAL, VALLS I TABERNER 1911-12,
III. 96]
- [35] 21/28-11-1440
Pere d'Artes, canonge: *un cançoner*
[WITTLIN 1984]
- [36] ?-7-1461
Guillem Garriga: *cansoner* (venut a 'Sbert de Ripoll)
[MADURELL I MARIMON 1974, 120]

51. Per exemple, Francesch Matheu, prevere, el 1414 tenia un *cansoner e dictats de rims* [JUNYENT 1943, 41]; Pere Bosca, el 2-3-1431, tenia: 1. *Romances*, 2. *Romances*, 3. *Romances i oracions* [MADURELL I MARIMON 1974, 65]; Nicolau Vidal, el 14-11-1429, tenia: 2. *Oracions e altres rims* [*ibid.*, 62]; o el cas d'un llibret donat pels sagristans de la seu de Barcelona el 4-5-1413 a mestre Miquel, que contenia: *Benedicamus domino, Lamentaciones, Epistola de sent Steve e de Sent Joban, Ymnes de sant Vicens* [MAS 1915, 249].

- [37] 3-12-1461
Riambau de Corbera: 4. *Dictats*, 6. *cobles e dictats*
[MADURELL I MARIMON 1974, 121]
- [38] 15/17-3-1463
Antoni de Mur: 22. *cançoner* (venut a Antoni Roman)
[MADURELL I MARIMON 1974, 123-124]

2.6. *Jacme March*, Diccionari de rims

El *Diccionari* va ser compost el 1371 i dedicat a Pere III; en tenim cinc testimonis:

- [39] 3-11-1408
Pere de Queralt: 12. *Diccionari en català en paper*
[COSTA 1983]
- [40] 1410
Martí I: 23. *Diccionari, incipit dreyt e raso ha mos .V. senys*
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [41] 16-6-1413
Pere March: 82. *Diccionari e flors de cobles*
[PAGÈS 1912, p. 47]
- [42] 1441
Anònim: 19. *Diccionari sobre art de trobar*
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-36]
- [43] *vid.* [83]

El *Diccionari* va sortir de la cort després de mig segle; per això [41] deu ser còpia de l'original, [40] la còpia dedicada al rei, [39] és una altra vegada Pere de Queralt que entra en contacte amb una producció de cort (però els March i Pere devien moure's en el

mateix medi). La primera sortida és [42]. El manuscrit [43] (*vid.* [83]), que començava amb el *Mirall de Trobar* de Berenguer d'Anoia i acabava amb el *Diccionari*, és amb tota probabilitat el Manuscrit Barcelona, BiblCat, ms. 239, que correspon exactament a la descripció del còdex [43].

2.7. *Matfre Ermengaud*, Breviari d'amor

El *Breviari d'amor* de Matfre Ermengaud, especialment en la seva traducció en prosa catalana,⁵² és una de les obres més llegides de tota la literatura catalana en vulgar dels segles XIV i XV. La seva inclusió en aquesta secció és, però, discutible, ja que si la versió provençal era encara connectada a l'*Art de trobar* per la seva darrera secció, el *Perillós tractat d'amor* [RICKETS 1976], amb totes les citacions de trobadors [RICHTER 1976], la traducció en prosa catalana és essencialment una enciclòpèdia religiosa. Vista la impossibilitat de decidir, en la majoria dels casos, de quina redacció es tracta, he preferit oferir la fitxa completa.

[44] 22-8-1372

El comte Pere I d'Urgell demana a l'Abat d'Ager: 1. *Breviari d'amor*
[RIUS 1928, lxxv]

[45] 1373-78

Matha d'Armagnac: 21. *Breviari d'amor*
[BEER 1894, 51]

[46] 27-7-1393

Joan I demana a un comte un *Breviari d'amor* que era de la seva filla, Joana de Foix, i l'hi envia el 15-3-1394 [COROLEU 1889, ps. 125 i 130; ROCA 1929, 242 i 404]

52. *Vid.* RICKETS 1972, FERRANDO 1984, ASPERTI 1985, BOHIGAS 1985 *passim*, FERRANDO 1986.

- [47] 3-8-1398
Guillem Ferrer, mercader: xix. 200. *Breviari d'amor* en pergamí, en català
[CASAS HOMS 1969-70]
- [48] 2/21-8-1410
Romeu Lull: 1. *Breviari d'amor* en català
[MADURELL I MARIMON 1974, 30]
- [49] 4-8-1410
Anònim: 10. *Breviari de mos* en català
[MADURELL I MARIMON 1974, 47]
- [50] 16-6-1413
Pere March: 21. *Breviari d'amor* en pergamí, en català
[PAGÈS 1912, p. 46]
- [51] 11-8-1414
Alfons V demana a Olf de Proxida un: *Breviari d'amors*⁵³
[D'ALÒS 1923, ii]
- [52] Martí Doverona, rector de Foios: *Breviari d'Amor* en pergamí, en català
[SANCHÍS Y SIVERA 1930, 42]
- [53] 24-12-1422/3-2-1423
Berenguer de Copons, senyor de Llor: 11. *Breviari d'amor* en paper, en català
[DURAN I SANPERE 1917, II]

53. Encara el posseeix el 15-7-1417 [D'ALÒS 1923, iv].

- [54] 31-3-1422
Joaneta, filla i hereva de Ramon Bot, ven: *Breviari d'amor*
[MADURELL I MARIMON 1963, 52]
- [55] 6-5-1423
Francisc de S. Eulalia, venerabilis: 2. *Breviari de mors* en paper
[Barcelona, BiblCat, ms. 99, 115r]
- [56] 6/20-9-1428
Joan Gener: 1. *Breviari d'amor* en català
[MADURELL I MARIMON 1974, 58]
- [57] 1-6-1429
Antoni Bonome, arpista: 2. *Breviari d'amos* en català
[MADURELL I MARIMON 1974, 60]
- [58] 1439
Matheu Novella: 15. *Breviari d'amor* en pergamí
[DURAN I SANPERE 1917, III]
- [59] 4-12-1441
Arnaldo Say: 7. *Breviari d'amor*
[MADURELL I MARIMON 1951-52, 22, i ID. 1974, 85.2]
- [60] 2-9-1443
Úrsula muller de Joan Prunyosa, jurista: *Breviari d'amor*⁵⁴
[FERRER 1926, 242]
- [61] 3-9-1450
Joan Spigal, mercader de Catí: 1. *Breviari d'amor* en paper
[BETI 1920]

54. FERRANDO 1984, que no coneix tots aquests testimonis, atribueix aquest exemplar a Guillem de Cabestany, que és, però, el notari.

- [62] 6-7-1458
Batista Martí, ciutadà: *Breviari d'amor*
[LLOMPART 1975-76-77, xvB-19]
- [63] 15-5-1459
Francesc Sunyer: 16. *Breviari d'amor*
[MADURELL I MARIMON 1974, 115]
- [64] 4-7-1459
Llorenç Martina, mercader: 2. *Breviari d'amor en català*
[MADURELL I MARIMON 1974, 116]
- [65] 1460
Berenguer de Prat, canonge: *Breviari d'amor*
[JUNYENT 1943, 19]
- [66] 3-12-1461
Riambau de Corbera: 1. *Breviari de amors*
[MADURELL I MARIMON 1974, 121]
- [67] 12-9-1465
Pere Marquet: 2. *Breviari d'amós*
[MADURELL I MARIMON 1974, 129]
- [68] 15-5-1470
Sanxia Ximenis, vídua d'Arxímbol de Foix, baró Novelles, ven a Andreu de Malha: *Breviari d'amor*
[MADURELL I MARIMON 1974, 140]
- [69] 16-5-1470
Mateu Vidi, ciutadà: *Breviari d'amor*
[LLOMPART 1975-76-77, xvB-36]
- [70] 10-7-1470
Joan Barthomeu, ciutadà: *Breviari d'amor*
[LLOMPART 1975-76-77, xvB-37]

[71] 19-4-1477

Venda del llibreter Pedro Ripoll a Juana, muller de Bartolomé Traginer: 1. *Breviari d'amor*⁵⁵

[MADURELL I MARIMON 1951-52, 75]

[72] 1483

Gaspar Johan Sánchez Muñoz: *Breviari d'amor*⁵⁶

[WITTLIN 1962, A41/B59]

De la redacció original en vers amb tota seguretat només va ser copiat a Catalunya un manuscrit, N [BRUNEL 352], que ho va ser a Lleida, prop del 1320, per Johannes de Avinyon per a un *cives* anònim,⁵⁷ mentre que hem conservat sis manuscrits de la versió catalana (més un en castellà).⁵⁸ Com que encara no s'han estudiat del tot les relacions dels manuscrits de la redacció catalana entre ells i amb l'original occità no és possible mirar de relacionar les dades de la tradició manuscrita amb les de la documental. Ara bé, a partir dels manuscrits em sembla possible de distingir dues, o potser tres, tradicions distintes.

Primera tradició; el manuscrit [51], demanat per Alfons V, era en *lemosí* i, pel que sembla de l'incipit de l'inventari del 1424, es tracta de la versió en vers. A més, com que l'inventari diu també que tenia les armes dels Urgell, deu ser el mateix [44]⁵⁹ que Pere d'Urgell havia prestat a Francesc de Mollar, abat d'Àger. Ara bé, atès que es tracta de la versió en vers i que Lleida era part dels dominis del comte d'Urgell crec que aquest manuscrit és reconduïble a la tradi-

55. A l'inventari és atribuït a Francesc Eiximenis! També MADURELL I MARIMON 1968, 48, transcrivint el document, accepta sense comentaris l'atribució.

56. És el manuscrit Barcelona, BiblCat, ms. 266 [WITTLIN 1962, p. 20].

57. *Vid.* ASPERTI 1985.

58. *Vid.* RICKETTS 1972.

59. Manuscrit que no figura en els inventaris napolítans.

ció occitana testimoniada pel ms. N i pel seu model (si és que no és un dels dos).⁶⁰

Segona tradició: es pot suposar l'existència d'aquesta tradició, probablement en vers, perquè Matha d'Armagnac, segona muller de Joan I, en posseïa un [45], manuscrit que va passar a possessió de la filla, Joana de Foix, que el va prestar a un comte (quin?) el 1393 i del qual va tornar a possessió en el 1394 gràcies a l'obra del pare [46]. D'aquesta segona tradició no hi ha més notícies; és segur que no va romandre en possessió de Joana perquè en la venda dels seus béns (8/16/25-2-1408 [MADURELL I MARIMON 1963, 33]) no figura cap *Breviari d'amor*. Ni tampoc sembla que se'n fes una còpia a la cort, ja que no hi ha cap menció en el catàleg de Martí.⁶¹

Tercera tradició: FERRANDO 1984 reconduex a València o, més versemblantment vista la versió en vers, a Lleida, la redacció de la versió en prosa, i als darrers anys del segle XIV. El primer testimoni documental és, però, de Barcelona d'un ric mercader: Guillem Ferrer, 1398 [47]. Després d'aquesta tenim, per al segle XV, una àmplia documentació d'una difusió capil·lar en totes les classes socio-culturals i no és estrany trobar aquesta enciclopèdia religiosa en biblioteques també eclesiàstiques [65] o en biblioteques exclusivament religioses [47], [57] i [58].

2.8. *Gaya sciencia*

En aquest apartat he reunit tota una sèrie de testimonis, sovint

60. Devia segurament conèixer aquesta redacció Guillem de Torroella per les citacions d'amants cèlebres de què s'ha parlat més amunt i que no apareixen en la traducció en prosa. La coneixença de part d'Andreu Febrer, que era al servei d'Alfons V, tant del *Breviari*, en vers, com de *Machaut* prova una altra vegada, i encara per a la primera part del segle XV, el paper fonamental, si no únic, de la cort com a difusora de cultura.

61. Contràriament a la hipòtesi de FERRANDO 1984, p. 109, que considera el ms. E (París, BN esp 353) copiat per manament del rei.

inidentificables,⁶² que en els inventaris porten el títol de *Gaya sciencia* o *Gay saber*:

- [73] 1341
Jaume Pay: unum romansium en papiro *De trobar doctrina e de conexer contar si son donges o sirventesch*
[JUNYENT 1943, 36]
- [74] 3-11-1408
Pere de Queralt: 36. llibre de paper, *incipit* Per ço com en Ramon Vidal
[COSTA 1983]
- [75] 1410
Martí I: 270. *De art de Trobar, incipit* Guillem en Alier de Tholosa... En nom de Deu lo payre onnipotens, *explicit* entro que tornat fo
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [76] 30-1-1416
Martin Doverone, rector de Foyos: *Ortografia, art de metrificar e flors del gay saber* en paper
[SANCHIS Y SIVERA 1930, p. 42]
- [77] 10-11-1417
Juan Dezbrull, mestre en medicina: 72. un libre de paper que es obra de la *gaya sciencia*, llemosí, *incipit* Ans que Ramon Vidal, *explicit* qui significan
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-23]

62. La falta d'incipit n'impedeix la identificació; per això es pot afegir aquesta altra possibilitat d'interpretació: el 29-10-1404 [GIMÉNEZ SOLER 1901, vii] Martí I presta a Jaume d'Urgell el *Libre de la caça* de Gastó Febus (que Violant havia rebut el 28-4-1389 [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, 1, cccc]) perquè pugui acabar un *Libre de la Gaya Sciencia* que estava escrivint (i del qual no ens han arribat més notícies).

- [78] 10-11-1417
Juan Dezbrull, mestre en medicina: 73. Quatre querns poquets en pla de la *gaya sciencia*
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-23]
- [79] 1-8-1420
Alfons V demana el préstec del *Flos de la Gaia Sciencia*
[MADURELL I MARIMON 1979-82, 77]
- [80] 1434
Jaume Collis, jurista: *Flors del Gay Saber*
[CARRERES VALLS 1936, p. 55]
- [81] 1434
Jaume Collis, jurista: *Leys del gay saber* en paper
[CARRERES VALLS 1936, p. 56]
- [82] 1434
Jaume Collis, jurista: *Doctrina del gay saber*
[CARRERES VALLS 1936, p. 56]
- [83] 1448
Antoni Cases, mercader: 7. *De sobre la Gaya sciencia* en paper: *incipit* (vermell) Mirall de Trobar (negre) Le mirall, *explicit* sinó seran del tot mortal la playe Jacme March
[MADURELL I MARIMON 1974, 10]
- [84] 8-11-1449
Francesc de Vinyamata, prevere: 1. *Gaya sciencia*
[MADURELL I MARIMON 1974, 102]

[84 bis] 4-11-1459

Ausiàs March: 1. hun libre en pregami. Parla del Gay Saber e de la Sciencia d'en Llull.

[PAGÈS 1912, p. 109]

No he pogut identificar [73]; [74] és les *Razos de trobar* de Ramon Vidal de Besalú (com [83] → [43], que és el ms. BiblCat 239); [75] és les *Leys d'amor* de Guilhem Moliner (la primera redacció en prosa);⁶³ [76] i [80] són la segona redacció, en vers;⁶⁴ [77] és les *Regles* de Jaufré de Foixà (com [83]); és possible que també [78] (*Gaya sciencia* com [77]) i [84] (el mateix) siguin tractats de gramàtica,⁶⁵ i els altres o bé versions de les *Leys d'amor* ([81] *Leys del Gay saber*) o bé reculls de poesies dels consistoris de Tolosa i Barcelona.

Aquests 86 *items*, sobre un total d'uns 260 esmentats en aquesta recerca (cal excloure'n uns del *Breviari d'amor*) testimonien, si fos encara necessari, quin era l'interès real i central de la cultura catalana dels segles XIV i XV. Testimonis que es completen, en una visió global del problema, amb el gran nombre de cançoners encara conservats i l'àmplia representació de poetes catalans d'aquests dos segles (especialment si fem un parangó amb els pocs manuscrits i l'anonimat de molts dels autors de la narrativa).

3. LLEGENDES ÈPIQUES

La recerca documental sobre la difusió a Catalunya d'aquest gènere és la que m'ha reservat sorpreses més grans.

63. Vid. BRUNEL 263, 264 i 33 (versió catalana).

64. Vid. BRUNEL 237.

65. Que tots aquests tractats eren coneguts és confirmat pel testimoni d'Enric de Villena, que a l'*Art de trobar* [SÁNCHEZ CANTÓN 1919] fa una petita història d'aquesta art i esmenta Ramon Vidal, Jaufré de Foixà, Berenguer d'Anoia, Guillem Vedel de Mallorca, les *Leys d'amors*, Raimon de Cornet i Joan de Castellnou. Els dos darrers estan continguts a [83]; de Guillem Vedel, i també de Lluís d'Averçó, no he trobat atestacions clares, si no és que corresponen a un dels testimonis no identificats.

3.1. *Cançons de gesta*

Si deixem de banda les preteses fonts esmentades a l'apartat 1 sobre la coneixença de l'èpica a la Catalunya medieval, els únics testimonis que ens queden són:

- [85] 20-8-1380
Pere III dona a l'abadia de Poblet: 5. gesta rimata *Almerici de Narbona* in ydiomate francigeno ⁶⁶
[RUBIÓ I BALAGUER 1987, p. 449]
- [86] 1410
Martí I: 142. *Romanç rimat* en francès, *incipit* seigneurs ores que *explicit* Explicit le romanç Roger de Donox
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [87] 1455
Carles d'Aragó, príncep de Viana: 79. *Ogier le donois* en francès
[DESDEVISES DU DEZERT 1889]
- [88] 20-8-1380
Pere III dona a l'abadia de Poblet: 4. *liber de Cit Roy Diez*, in ydiomate castellano ⁶⁷
[RUBIÓ I BALAGUER 1987, p. 449]
- [89] 1414
Francesc Matheu, prevere: *cansoner, incipit* bona canso e bella vos adich ⁶⁸
[JUNYENT 1943, 42]

66. Podria ser el «libri vocati Gestorum in lingua gallicana scripti», la còpia del qual Pere va pagar el 27-2-1343 [RUBIÓ I BALAGUER 1908-21, I, cxiv].

67. En va donar la primera notícia RUBIÓ I BALAGUER 1925, p. 53; immediatament esmentat per MENÉNDEZ PIDAL 1924, ps. 393-394, l'he verificada sobre el manuscrit abans de conèixer l'edició de RUBIÓ I BALAGUER 1987, ps. 411-453 (però la referència precisa del ms. és F. M. RIBERA, *Notularum* XIII, ACA, ms. Miscel·lània 58).

68. Aquest, i el següent, són la cançó de gesta del *Girart de Roussillon*, com posa de manifest l'incipit.

[90] 1449

Ferrer Despujol: *libre en paper* en lemosí, *incipit* Bona chanso en ella, *explicit* liber Giroed de Porillo

[JUNYENT 1943, 51]

Contràriament al que va passar a Castella, i excloent tota comparació amb França i Itàlia, Catalunya sembla haver tingut un absolut desinterès per les cançons de gesta. No crec que es puguin encara sostenir les tesis romàntiques i neopositivistes sobre l'oralitat de l'èpica per explicar aquesta falta de testimonis.⁶⁹ Com demostren tots els estudis més recents i acreditats (per a França és definitiu DELBOUILLE 1959, per bé que les discussions no es van acabar, i per a Espanya DEYERMOND 1987), no es pot parlar més d'una literatura fonamentalment oral i popular, només transmesa a l'escriptura casualment. I, per això, en el cas de Catalunya crec que es tracta d'una falta real d'interès (que requereix una explicació històrico-cultural) i no d'una falta documental, ja que no ens han pervingut tampoc notícies o manuscrits de totes les reescriptures (aquesta vegada en prosa i sense cap pseudo-justificació joglaresca) que es van fer a França i a Itàlia i que s'haurien pogut difondre o, alhora, refer de nou a Catalunya.

La realitat és aquesta: Pere III posseïa un manuscrit de l'*Aimeri de Narbonne* (cançó del gran cicle de Guillaume d'Orange) i, més dubtosament, una còpia del *Cid*;⁷⁰ Martí I, una còpia de l'*Ogier de Danemarcke*, que deu ser la mateixa de Carles d'Aragó (*vid.* també *Meliadux-Guiron le Courtois* [171] i *Roman de la Rose* [251]). La sorpresa més gran és l'aparició al 1414 [89] (i deu ser el mateix que [90], ja que ambdós són de Vic) del *Girart de Roussillon*, prou difós a l'àrea

69. Tenint en compte que el que es conserva és en castellà i, almenys en gran part, l'escriptura és eclesiàstica.

70. RUBIÓ i BALAGUER 1987, p. 449, creu, amb raó, que es tracta de la crònica en prosa, i no del poema, com la *corònica del Cit Ruy Diaz*, de Gaspar Johan Sánchez Muñoz [WITTLIN 1962, A17/B24] i la *corònica del Cid* de Ferran d'Aragó, duc de Calàbria [DE MARINIS 1952-57, II, ps. 207-224, 568].

gallo-romana (d'Anglaterra a Itàlia [HACKETT 1953-55; PFISTER 1970]) però del qual no es tenia coneixement a Catalunya. No és possible d'establir si el prevere Francesc Matheu el va comprar directament a Occitània ([90] en llemosí) o d'algú altre.

3.2. *Llegendes carolíngies*

Una de les obres clau per a la difusió en el món romànic de tot el conjunt de la mitologia carolíngia és la *Historia regis Caroli Magni*, del Pseudo-turpí. *Historia* que, en les seves versions en prosa francesa, va tenir un paper fonamental, atès el canvi estètic i crític que, entre el final del segle XII i el començament del XIII, va portar a deixar el vers en favor de la prosa; aquesta es constitueix el mitjà únic d'expressió de la veritat per a la narració de la *història*; el fet va tenir com a conseqüència immediata l'inici de la historiografia francesa continental en vulgar i del *roman* en prosa.⁷¹

Aquesta *Historia* era coneguda a Catalunya en una versió catalana; ⁷² l'única còpia que ens n'ha restat [RIQUER 1960] és inserida en una compilació històrica, *Libre de les nobleses dels reys*, feta per un cert Francesc a mitjan segle XV ([COLL I ALENTORN 1928], és el manuscrit Barcelona, Bibl Cat, ms. 487).

En els inventaris apareixen només dos testimonis:

- [91] 28-9/1-10-1375
 anònim: 9. *Carles Manyès* en pergami
 [MADURELL I MARIMON 1974, 10]

71. *Vid.*, com a introducció, WOLEDGE 1964; la qüestió necessita un nou estudi molt més detallat i globalitzador.

72. De la versió llatina en queda un manuscrit, Barcelona, ACA, Ripoll 99; la van posseir el cardenal Berenguer d'Anglesola (15-3-1406: 28. *De gestis Karoli* 10 liber, *De gestis Rotbolandi* 20 liber [BATTLE I PRATS 1932]) i Gaspar Johan Sánchez Muñoz (*coroniqua de quando matàron los doze pares en Roncesvalles* en llatí [WITTLIN 1962, B6]). Sembla que no el tenia Pere III perquè no figura ni a RUBIÓ i LLUCH 1908-21 ni en la donació de Poblet.

[92] 29-12-1423

Guillem de Cabanyelles, mercader: 15. *Istories del rey Carles*⁷³

[MADURELL I MARIMON 1974, 52]

Eren també coneguts els *Gesta Karoli Magni ad Carcassonam et Narbonam*, que apareixen al mateix *Libre de les nobleses dels reis* encapçalats pel Pseudo-turpí⁷⁴ i que són un testimoni catalanitzat de la versió occitana; d'aquests, però, no n'he trobat més notícies.

3.3. *Godefroi de Bouillon*

D'altra banda, va ser una cançó (encara que no de gesta, sinó del cicle de la croada), el *Godefroi de Bouillon* o *Le Chevalier au Cygne*, que va tenir un èxit realment molt gran.⁷⁵ No estic totalment segur que tots els *items* d'aquest apartat es refereixin al *Chevalier au Cygne*; és possible que almenys [96] i [97] siguin la *Chronica regnis ultramarinis* de Guillaume de Tyr (*vid.* [244]), com suggereix l'inventari del 1407 de Francesc Gonzaga, duc de Màntua: 16. Godofredus de Bojono *incipit*: Les ancienes estoyres dient che ceracles [PARIS-BRAGHI ROLLI 1880] o l'inventari dels Visconti de Milà del 1426: 15. Gotifredus de Boiono *incipit*: Les ancienes histories [THOMAS 1911]:

[93] 22-8-1372

Pere I d'Urgell reclama a l'Abat d'Ager: 3. *lo passatge Ultramar de Godofré de B[o]ull[o]n*

[RIUS 1928, lxxv]

73. CÀTEDRA 1986, ps. 30-31, pensa que es pot tractar del *Paris e Viana*.

74. En tenia una còpia en llatí Benet XIII [PERARNAU I ESPELT 1987a, 404]; i el coneixia Pere Tomic (potser també Gabriel Torell [*vid.* COLL I ALENTORN 1928, p. 199]).

75. L'origen i la formació del cicle va ser molt complex i llarg; sobre el *Godefroi* *vid.* NELSON 1985 i NELSON-MICKEL 1977. No crec que cap d'aquests manuscrits sigui la *Cronique du Menestrel de Reims*, també dita *Godefroi de Bouillon*, perquè es tracta d'un text històric en prosa francesa (mitjan segle XIII) d'interès massa local.

- [94] 13-9-1382
Violant demana al comte d'Urgell: *lo libre de Godofre de Billo* en francès (i encara l'1-11-1382, el 16-12-1382; ho obté el 2-1-1383)
[VIEILLARD 1930, viii, i LÓPEZ DE MENESES 1952, 95]
- [95] 17-9-1385
Joan I demana a Leó March un: *Godofroi de Bouillon*
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, ccclxviii]
- [96] 1410
Martí I: 228. *Godofre de Biló* (*incipit* Lo comensament de la conqueste segons que de la havets entes, *explicit* obediens a Roma)
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [97] 1410
Martí I: 181. *Godofre de Bilo* en francès (*incipit* Des sains de Iherusalem, *explicit* m.cc.lxi) en pergami
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [98] 19-11-1418
Jaume Salvador, mercader, ven a Ramon de Canyelles:
1. *Godoffré de Bolló* 2 vols. en pergami ⁷⁶
[MADURELL I MARIMON 1974, 43]

76. És clarament un llibre de luxe; podria ser una inversió (*vid.* BATLLE 1981, ps. 22-26).

- [99] 16-6-1430
Isabel-Joana de Vall, muller de Joan Llull, rep en heretat d'Agnelis, muller de Raymon de Vall «quondam magistri rationalis curie domini regi»: 2. *Istoriis Godoffré de Bolló* 2 vols. en paper
[MADURELL I MARIMON 1979-82, 93; ID. 1951-52, 17; ID. 1963, 70]
- [100] 27-10-1434
Antoni Narbonés: *Guodofre de Bollo* en paper
[BETI 1920]
- [101] 5-2-1437
Guillamona Serra, vídua de Guillem Serra, saastre: 4. *Libre de Godoffré de Billó* 253 cc.
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-33]
- [102] 13-8-1463
Jacme Alamany (el fill era mercader): 3. *Godoffré de Billó* en paper
[LLOMPART 1975-76-77, XVb-23]

El camí de difusió d'aquest text pot ser exemplar: un altre cop Pere d'Urgell [93] té una font pròpia d'adquisició de llibres (*vid. Breviari d'amor* [44]);⁷⁷ una altra vegada un llibre que arriba a la cort no és copiat (*vid. Machaut* [11] i [13], *Breviari d'amor* [46], *Queste du Saint Graal* [128]) i per això Violant el torna a Pere (sembla com si el comte no el volgués donar, ja que aquella l'ha de demanar tres vegades abans d'obtenir-lo); dos anys més tard Joan I el comprà de

77. És una llàstima que no s'hagi conservat cap catàleg dels comtes d'Urgell, dels quals se sap que posseïen: 1. *Breviari d'amor* [44]; 2. *Egidi Romà*; 3. *Godefroi de Bouillon* [93]; 4. *Biblia* i el cançoner dels Comtes d'Urgell ([LLABRÉS 1907] cançoner català C, Madrid, BiblNac, Res 1-27). El 24-1-1415 Ferran d'Antequera havia demanat l'inventari dels béns de Pere i Jaume d'Urgell, que no se'ns ha conservat [GIMÉNEZ SOLER 1901, ccxi].

Leó March, que l'havia adquirit a Xipre (havia estat en possessió del rei de Xipre [ROCA 1929, 243]). Amb la dispersió de la biblioteca de Martí I desapareix aquest manuscrit (no va ser comprat per aquells que semblen proveir-se a la casa reial, com Pere de Queralt, Felip de Malla, Alfons V o Carles d'Aragó) i és possible que sigui un dels altres.

El segon aspecte habitual, quan es tracta d'obres en francès, és que la difusió comença a la casa reial o molt a prop.

No sembla que hagi estat traduït, i això planteja un petit problema: [96] segons RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, p. xxiv, és una traducció catalana; però podria ser només un segon volum (això sembla per l'incipit, [98] és en dos volums, amb transcripció catalanitzada de l'incipit) i [97] seria el primer. Hi ha també una altra possibilitat d'interpretació: el 17-2-1313 Jaume II demana a la infanta Maria, muller de Pere I de Castella, un llibre ([MARTÍNEZ FERRANDO 1948, 131] que el 3-9-1314 no havia encara arribat [ID., 162]), del qual no dóna el títol, sinó una descripció:

- [103] E porque havemos entendido que vos tenedes un libro, que fue del rey de Castilla, de las istorias de la conquista de Antiocha, e de istorias de los signos, e en el qual libro ha istorias del rey Godofler, e del conte de Bellmont, e del conte de Tholosa, e del conte que hovo siete infantes con set collares d'argent, rogamos vos que el dicho libro fagades trasladar e escribir en paper, e aquell traslat nos enviades quanto antes podedes.

No crec que sigui el *Godefroi de Bouillon*: seria l'única vegada que un llibre francès arriba a Catalunya a través de Castella; també em sembla estrany un hiat documental de setanta anys. Crec més probable que es tracti de la *Gran Conquesta d'Ultramar* (que correspon perfectament a la descripció),⁷⁸ que s'acorda molt millor amb una

78. De la mateixa opinió és RUBIÓ I BALAGUER 1984, p. 169.

provinença castellana i que, per això, podria ser [96], el segon volum, que és també en paper. És una hipòtesi, ja que d'aquest volum, del qual no se sap si va arribar mai, no en tenim cap més notícia.

Es poden fer d'altres hipòtesis sobre la difusió després del 1410. És segur que la biblioteca de Martí es va disseminar després de la seva mort; ara bé, la còpia de Martí [97] era en pergamí i l'altra, en pergamí, és [98], venuda per un mercader el 1418. La segona testimoniança fora de la cort [99] podria ser còpia d'aquella, ja que Raimon Desvall, que va deixar els llibres a Isabel-Joana, era *magister rationalis* a la cúria del rei. Cal tenir també en compte que aquest llibre va romandre, per un temps, en possessió de Guillem Çacoma (que també havia venut part dels llibres de Martí), el més gran marxant de llibres de la Barcelona de començament del segle XV i que en podia haver tret còpia.⁷⁹

És ben estranya la fortuna d'un text tan llarg, i en francès, especialment si es tracta del *Chevalier au Cygne* (i per això crec que la majoria, si no la totalitat, poden ser traduccions de Guillaume de Tyr); es podria explicar per l'interès dels catalans per la història i per la seva relació amb el món dels àrabs.⁸⁰

Hi ha encara un altre text que es pot relacionar amb el cicle de la

79. Totes les mencions de Guillem Çacoma, a PERARNAU I ESPELT 1987a, p. 39, n. 102, a les quals cal afegir MADURELL I MARIMON 1963-64, 5; ID. 1974, 85, i MIRET I SANS 1909-10a. Guillem Çacoma mereixeria realment un estudi particular, ja que sembla que totes les biblioteques importants de Barcelona (també la de Felip de Malla), i no només les grans, han passat per les seves mans. Ben diferent és la figura d'altres llibreters, com en Gomar, que sembla especialitzat en gramàtica [MOLINÉ BRASÉS 1909-10].

80. En la donació de Pere III a Poblet es troben: 16. *liber passagii contra saracenos*, en llatí; 18. *liber qualiter regnum Egipti et Siro poset conquistari*, en català; 19. *liber historia Tartarorum*; 20. *liber regule et ordinationes quas servabant aliquae gentes que ibant pro aquirendo Terram Sanctam* [RUBIÓ I BALAGUER 1987]; en la de Martí I: 22. *Inhibicions de la Terra Sancta*, en llatí; 33. *de les batalles dels tartres*, en català; 62. *de la Terra Sancta*, en català; 69. *De Mafumet*, en castellà; 201. *Croniques del rey de Egipte*, en castellà; 282. *De la terra del Solda*, en català; 1050. *De passatge ultramar*, en francès [189a].

croada. La mateixa Guillemona Serra, que tenia un *Godefroi de Bouillon* [101], posseïa també:

[104] 5-2-1437

1. *Antioxia* en paper

[LLOMPART 1975-76-77, xv-a-33]

Es poden donar dues explicacions hipotètiques sobre el text en qüestió:

a) Que sigui una altra vegada la *Gran Conquesta d'Ultramar* que en la carta de Jaume II del 1314 era indicada com a *conquesta de Antiocha*.

b) O, millor, que sigui la cançó provençal d'*Antiocha*. És quasi segur que era coneguda a Catalunya perquè el fragment de l'únic manuscrit que ens en queda [MEYER 1884] i que és conservat a la Real Acadèmia de la Història de Madrid, forma part, amb uns altres dos fragments, d'una donació del pare Villanueva. Ara bé, els altres dos fragments són: un fragment d'un cançonier provençal, segurament copiat a Catalunya [PELLEGRINI 1967], i un fragment d'un cançonier català en què segurament hi ha obra de Jordi de Sant Jordi i que és encara inèdit.

4. ROMANS ARTÚRICS I ALTRA NARRATIVA

Si comptem només els títols de les obres de narrativa artúrica fixades aquí, podem dir que quasi tots els *romans* i els contes més importants i famosos de la literatura medieval eren coneguts a Catalunya. Tanmateix, si examinem amb més atenció la tipologia de la difusió, observem que aquesta conté força sorpreses: per exemple, no hi havia cap lector (ni a la cort) que posseís tot el cicle de la *Vulgata*, contràriament al que passava a les grans biblioteques senyorials de la Itàlia del nord.

4.1. Romans *artúrics*

Tots els grans *romans* en prosa del cicle artúric (*Lancelot-Graal* [*i. e.*, *Vulgata*], *Meliadux-Guiron le Courtois* i *Tristany*) eren coneguts a les terres de la corona de Catalunya-Aragó, però no tots van tenir la mateixa difusió.

4.1.1. *Vulgata* - *Profecies de Merlí*⁸¹

- [105] 1383
Joan I en tenia un: *Merlí* (que demana al seu arxiu el 24-11-1391 [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, cccxxviii])
[BEER 1894, 51.7]
- [106] 3-11-1408
Pere de Queralt: 5. *Merlí* en paper
[COSTA 1983]
- [107] 8/16/25-2-1408
Venda de l'heretat de Joana de Foix: 3. *Merlin* en francès (a Raymon de Mur, nobili)
[MADURELL I MARIMON 1963, 33]
- [108] 1410
Martí I: 71. *Profecies de Merlí* en francès
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [109] 15-5-1459
Francesc Sunyer: 21. *Merlí* en paper
[MADURELL I MARIMON 1974, 115]

Aquestes dades semblen indicar una difusió força reduïda:⁸² la

81. Per a la tradició de tots aquests *romans vid.* WOLEDGE 1975, que és, però, un repertori per força incomplet, ja que apareixen, podríem dir gairebé diàriament, nous fragments.

82. Per a la difusió a la península Ibèrica *vid.* TARRÉ 1943.

còpia de Martí [108] deu ser la mateixa que la de Joan [105]. El llibre que posseïa Pere de Queralt [106] és, potser, còpia d'aquesta, mentre que la de Joana [107] devia venir de la cort del marit. L'única que amb seguretat es troba fora de la casa reial és la [109] de Francesc Sunyer,⁸³ uns setanta anys després del primer testimoni. Un altre cop la tradició comença a la casa reial i, un altre cop, la còpia de Francesc podria ser una de les precedents ([106] és de paper com [109]).⁸⁴

4.1.2. *Vulgata - Lançalot*

Juntament amb el *roman* de *Tristany* [vid. 4.1.5.], el *Lançalot* era l'únic *roman* artúric realment popular, fins al punt que ens en queden tres fragments de la versió catalana [BOHIGAS 1962 i RUBIÓ I LLUCH 1903] i un de la versió francesa conservat a Catalunya [DEGENHART-SCHMITT 1980, II, 2 kat. 682, amb reproduccions, a RIQUER 1984, II, p. 196, i III, p. 251]:

[110] 6-8-1319

Jaume II dóna a l'infant Ramon Berenguer un: *Liber de Lançalot*

[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, xl; MARTÍNEZ FERRANDO 1948, 289; ID. 1953-54, 104]

[111] 10-12-1321

Jaume II dóna a l'infant Pere un: *Lansalot*

[MADURELL I MARIMON 1974, 1]

83. Francesc Sunyer era posseïdor d'una interessant biblioteca d'entreteniment: *Breviari d'amor* [63], *Merlí* [109], *Queste du Saint Graal* [134], *Histories Troyanes* [228], Guillem de Torroella, *Faula* [254], *Testament d'en Serradell* [255].

84. Hi ha també profecies en estramps atribuïdes a Merlí (al manuscrit Barcelona, BiblCat, ms. 271), però que semblen de provenença castellana i que no indiquen una difusió del text, sinó la fama de Merlí com a profeta [BOHIGAS 1928-1932].

- [112] 1-10-1334
Bernat de Castell: *Lancelot* en paper⁸⁵
[MADURELL I MARIMON 1974, 4]
- [113] 8-9-1339
Pere III paga un *Lancelot*⁸⁶
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cv]
- [114] 17-4-1346
Pere III paga una còpia de *Lançelot*
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cxxvii]
- [115] 17-2-1362
Pere III demana que sigui enviat a València el *Lança-*
lot en català (el demana encara el 16-3-1362 perquè el
tenia el primogènit a Barcelona)
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cciv, ccv i clxxii]
- [116] ?-3-1374
Joan I fa relligar un *Lançalot*
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, clxxxii]
- [117] 20-6-1379
Joan I pren en préstec de Francesc de Perellós, ves-
comte de Roda, un *Lançalot* en francès.
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cccci]
- [118] 3-11-1408
Pere de Queralt: 1. *Lencolot* en francès, en pergami.
[COSTA 1983]

85. Era un dels Castell de Montanyola? [*Castells catalans* 1973-76, IV, ps. 859-860]. Hi havia també un *Tristan* [146].

86. Encarregat el ?-1-1336? [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, lix]. BOHIGAS 1982, p. 284, creu que [113] i [114] són en català, però no és tan segur.

- [119] 8/16/25-2-1408
Venda de l'heredat de Joana de Foix: 5. *Lançolot* en francès quasi dirutum (a Johanni de Sagonia)
[MADURELL I MARIMON 1963, 33]
- [120] 19-11-1418
Jaume Salvador, mercader, ven a Ramon Canyelles, mercader: 4. *Istoria de Lançolot*, en català⁸⁷
[MADURELL I MARIMON 1974, 43]
- [121] 24-12-1422/3-2-1423
Berenguer de Copons, senyor de Llor: 2. *Lançolot del Lach*, en francès⁸⁸
[DURAN I SANPERE 1917, II]
- [122] 1430
Pere Becet, batlle general: *Lanselot* en paper (qui's diu esser d'en Jordi de Lemena)
[MARTORELL I TRABAL - VALLS I TABERNER 1911-12, III.40]
- [123] 1441
anònim: 16. *Lancelot del Lach* en paper en forma de full
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-36]
- [124] 1448
Caterina, vídua de l'alguatzir Guillem Dezcoll: *Lançolot del Lac* en paper
[BATLLE 1981, p. 30]

87. A més, havia comprat *Godefroi de Bouillon* [95] i *Queste du Saint Graal* [132].

88. L'inventari diu en llemosí, però és en francès. Tenia també *Breviari d'amor* [53], *Queste du Saint Graal* [133], *Històries Troianes* [213] i Raimon Vidal, *Noves rimades* [253].

- [125] 1466
Joan de Muntreial, mercader: *Lançolot*
[BATLLE 1981, p. 24]
- [126] 9-6-1466
Francesch Camelles, equus: 5. *Lansolot* paper sotil⁸⁹
[LLOMPART 1975-76-77, xv b-29]
- [127] 21-5-1488
Bertran Ramon Çavall, noble: 26. *Lansalot del Lach* en francès, en pergami
[MADURELL I MARIMON - RUBIÓ I BALAGUER 1955, 48; CARRERES VALLS 1936, 83]

Els dos primers testimonis [110] i [111] mostren clarament el desinterès de Jaume II per la literatura d'entreteniment.⁹⁰

Es plantegen dos problemes: ¿en quina llengua eren aquests primers testimonis? ¿Quins havien estat els canals de penetració a Catalunya?

El primer testimoni segur d'un *Lançolot* en català és el del 1362 [115], mentre que el primer en francès és del 1379 [117]. No crec, al contrari de Bohigas (*vid.* n. 86), que [113] i [114] siguin en català. Pere II, els anys 30-40, no sembla interessat en textos traduïts: el 27-3-1339 va comprar un *Meliadus* [165] i les *Grandes Chroniques de France* [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, ci] i el 28-7-1349 una *Taula rotunda* [141], textos tots en francès; i no és casualitat que la còpia en català la tingués Joan [115], perquè crec que és a l'obra, directa i indirecta, de Joan que es poden atribuir totes les traduccions de *romans* (*vid.* 4.1.3. i 4.1.5.).

Pel que fa a la casa reial podem subratllar: l'únic manuscrit

89. Tenia fonamentalment una biblioteca didàctico-religiosa i un *Històries troianes* [233].

90. Entre els seus béns no figuren llibres d'aquesta mena [MARTORELL I TRABAL 1911-12; MARTÍNEZ FERRANDO 1948; ID. 1953-54], l'única excepció és [261].

conservat d'una versió francesa i, per tant, llegit, a Catalunya és el fragment de Puigcerdà, datat el segle XIV in., de provenença angevino-napolitana [DEGENHART - SCHMITT 1980, II, 2 kat 682]; considerant que Jaume II s'havia casat amb Blanca d'Anjou el 1295, no és gaire aventurat suposar que amb Blanca (o amb algú del seu seguici) entrés el *Lançalot* a Catalunya, ja que [111] és pergami com el fragment.

En aquest cas, posseïm un testimoni fora de la casa reial prou acostat en el temps: 1334 Bernart de Castell [112]. No és possible d'establir la procedència d'aquest manuscrit: si és una còpia d'un altre de la casa reial, ja que es tracta d'un noble, o si prové de fonts autònomes; això segon és força probable (vistes també les còpies del *Tristany*, *vid.* 4.1.5.), especialment si tenim en compte l'escassetat de documentació privada per al segle XIV, sobretot per a la primera meitat. Sembla, però, típica únicament d'obres de gran èxit com *Lançalot* i *Tristany*.

Podem encara aclarir les vicissituds del *Lançalot* a la cort. El 1339 [113] Pere paga una còpia del *Lançalot* i una altra el 1346 [114].⁹¹ I la còpia del 1321 [111]? L'havia perduda.⁹² ¿Què se n'ha fet d'aquestes dues còpies?, perquè Joan, el 1379 [117], en demana una en francès a Francesc de Perellós.⁹³ És possible que una d'aquestes sigui la de Pere de Queralt [118], que era en francès i en pergami, ja que Martí no en tenia cap exemplar. Una d'aquestes podria ser també la còpia del 1422 [121], que és d'un castlà i del 1488 [127], d'un noble, que són en francès i en pergami.

D'altra banda, no sembla que Pere hagi tret una còpia del *Lançalot* català, que el 1374 és de nou en possessió de Joan, que el fa relligar; no tenim altres notícies ni de Pere ni de Martí.

91. Aquesta segona la fa copiar a Perpinyà, com la de la *Taula Retunda* [141].

92. No seria l'única vegada: el 28-5-1352 demana un llibre mig català i mig sarraí que havia perdut ([COROLEU 1889, ps. 54-55] ¿pot ser 10. *La stralabia*, de la biblioteca de Martí?) i també les *Grandes Chroniques de France* [RUBIÓ i LLUCH 1908-21, I, cì i cxiv, i II, cxxxxiii].

93. Francesc de Perellós, ambaixador a París durant una gran part de la seva vida, va ser un dels principals fornidors de llibres de Pere III.

4.1.3. *Vulgata - Queste du Saint Graal*

Aquest text, a la casa reial, té una tradició diferent dels altres *romans* artúrics:

- [128] 19-11-1342
Pere III retorna al monestir de Sigena un *livro del Sant Graal* que li havia estat robat⁹⁴
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, lxxviii]
- [129] 8-4-1400
Joan Sicart, mercader: 1. *Conquesta del Sant Grasal*
[MADURELL I MARIMON 1974, 15]
- [130] 23-3-1405
Antònia, vídua de Rainer de Ventura, mariner, dóna a Caterina, muller de Berenguer de Ribes, cirurgià, una caixa en què hi ha: 1. *Conquesta del Sant Gresall* en paper de forma maior
[MADURELL I MARIMON 1974, 23]
- [131] 20-12-1415
Entre els llibres que Alamany de Ispania ven a Arnaut Cupià: *Sent Greal*
[LLOMPART 1975-76-77, xv-a-34 n.]
- [132] 19-11-1418
Jaume Salvador, mercader, ven a Ramon Canyelles, mercader: 3. *Istoria de la Comquesta del Sant Gresal* en català (copiat per Domingo Folcó)
[MADURELL I MARIMON 1974, 43]

94. Havia estat robat per Jaume Palma ensems amb un *libret de virtut de los salmos* i amb un *Vicis et virtuts*, a més de joies i altres objectes. BOHIGAS 1982, p. 284, creu que era en castellà o en aragonès.

- [133] 24-12-1422/3-2-1423
Berenguer de Copons, senyor de Llor: 4. *libre del Sant Graal* en català en paper⁹⁵
[DURAN I SANPERE 1917, II]
- [134] 29-12-1423
Guillem de Cabanyelles, mercader: 3. *Conquesta del sant Gresal* en català en paper
[MADURELL I MARIMON 1974, 52]
- [135] 5-8-1437
Nicolau Quint, mercader: 4. *Sant Greal* en català en paper
[LLOMPART 1975-76-77, xv-a-34]
- [136] 1455
Carles d'Aragó, príncep de Viana: 63. *Del sent Greal*, en francès
[DESDEVICES DU DEZERT 1889]
- [137] 15-5-1459
Francesc Sunyer: 17. *Sant Gresal* en català en paper en forma de full
[MADURELL I MARIMON 1974, 115]
- [138] 1469
Jaume Rovirola, farmacèutic: *Sant Grazal*, en català
[JUNYENT 1943, 23]
- [139] 1484
Juan Despujol, beneficiat: *Sanct Greal*
[JUNYENT 1943, 24]
- [140] segle XV
March Roch, físic: 46. *Les histories del sant gersals*
[BATLLE I PRATS 1931]

95. El ms. acabava amb un fragment del *Tristany*, també en català [158bis].

Com es veu, la *Queste* era pràcticament desconeguda a la cort. Pere III en va tenir a les mans la còpia [128], però no la va fer transcriure [vid. 3.3.].

Aquest i el del *Roman del Renart* [252] són els únics manuscrits de literatura d'entreteniment en possessió d'un monestir. Pel que fa a la *Queste*, això no ens ha d'estranyar gaire i no és realment una excepció: la *Queste* és el roman més religiós de la *Vulgata* (és atribuït a un àmbit de composició cistercenc); atès que el monestir de Sixena era un monestir reial és possible que alguna dona de la casa reial l'hagués portat com a dot i l'hi hagués deixat; seria el mateix que va passar amb el *Renart*. Per aquesta raó, encara que no voldria semblar exagerat en l'atribució d'importància a la casa reial com a primer i principal difusor de la literatura d'entreteniment d'origen francès, crec que és possible d'atorgar també a la cort la importació d'aquest *roman*.

És difícil decidir la llengua d'aquest manuscrit: l'únic que ens queda en català és del 1380 (Milà, BiblAmbrosiana 1.79 sup., datat el 16-5-1380 i firmat G. Reixach [CRESCINI - TODESCO 1917]) i no sabem quant de temps abans va ser feta la traducció (el primer testimoni segur en català és del 1418 [132], però són probables [129], [130] i [131]). Atès que les traduccions de *Lançalot*, *Tristany* i *Històries troianes* semblen dels anys 1360-70, crec probable que [128] sigui encara en francès. No crec en la hipòtesi de Bohigas (vid. n. 94) que sigui en castellà o en aragonès, per dues raons: Castella no és mai mediadora de la coneixença de la literatura francesa; al contrari, com per al cas del *Tristany* (vid. 4.1.5.), és Catalunya la mediadora. En segon lloc, la versió catalana [CRESCINI - TODESCO 1917] sembla pertànyer a la *Vulgata*, i la castellana, amb la portuguesa, a la *Post-vulgata*.

L'única còpia segurament en francès era la de Carles de Viana [136], el qual, encara que alguna vegada sembla haver comprat llibres provinents de la casa reial, d'altra banda tenia fonts de captació absolutament pròpies (com els llibres de la dinastia francesa de Navarra).⁹⁶

96. Sobre Carles, DESDEVISES DU DEZERT 1889 i CRUELLS 1932.

4.1.4. *Vulgata - Mort Artu*

Sabem del cert que el darrer (i més fascinant) *roman* de la *Vulgata* era conegut a Catalunya: les citacions que en fan Guillem de Torroella a la *Faula* i Arnau d'Erill⁹⁷ són massa precises per ser «tòpiques». D'altra banda, els testimonis sobre aquest roman són problemàtics:

- [141] 28-7-1349
Pere III ordena al Rosselló una *Taula retunda* i la paga a Perpinyà el 14-9-1356
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, clxiv i clxxii]
- [142] 1410 (mas 23-7-1448)
Bernat de Tous, castellà de Tous: 2. *destrucció de la taula redona*, en paper⁹⁸
[D'ALÒS 1910, p. 145]
- [143] 14-10-1422
Na Tomasa, sogra d'Albert de Montergull: 6. *romanç de la taula redona*, en paper
[DURAN I SANPERE 1917, I]

Què és aquesta *Taula redona*? A França s'anomena de vegades *Table ronde* el *Tristan en prose* (vid. el ms. Vaticano, Reginense 727), i a Itàlia la *Tavola ritonda* és una versió del mateix *roman*.⁹⁹ Crec, però, que [142] (amb la indicació *destrucció de la taula redona*) es refereix a la *Mort Artu*, en què aquesta és efectivament destruïda; és només una hipòtesi, que em sembla la més probable (i que pot ser també

97. RIQUER 1961-62: 173-174 «Non has gosat deffendre tan leig crim:/ fu ést Mordret e semblant de Cahim».

98. Bernat havia estat ambaixador a França el 1341 i conseller del rei Pere III [vid. *Castells catalans* 1973-76, V, ps. 386-388].

99. DELCORNO BRANCA 1968.

sufragada pel títol d'una de les versions italianes que es diu *Cantari di Lancillotto* o *Struzione della Tavola Ritonda*).

Cap dels inventaris no indica la llengua del text, però es poden fer les següents consideracions: [141] devia ser en francès pel mateix que s'ha dit en el cas de la *Queste* [vid. 4.1.3.]; crec que també [142] i [143] poden ser en francès perquè: 1. Na Tomasa posseïa altres llibres en francès.¹⁰⁰ 2. Les tradicions més testimoniades són les vulgaritzades [*Lançalot, Graal, Tristany, Troia*] i no aquelles en francès [*Merli, Meliadux-Guiron le Courtois*].

Voldria subratllar que desapareix un altre cop un llibre de Pere III: no figura en la donació de Poblet, no se'n té notícia en la correspondència de Joan I i Violant de Bar, ni tampoc figura al catàleg de Martí I.

4.1.5. *Roman de Tristany en prosa*

La llegenda de Tristany i Isolda va ser una de les històries clau de tota la narrativa medieval i va aconseguir, en la seva versió en prosa, la més gran difusió a tota la Romània; a més, compta amb una de les tradicions manuscrites més àmplies de tota la literatura en vulgar.¹⁰¹ Catalunya no és absent de la geografia dels èxits tristianians, encara que només es conservin dos fragments de la seva traducció catalana¹⁰² i malgrat que no

100. Posseïa: 5. *Istories troyanes*, en francès [213], 6. *romanç de la taula redona*, 7. altre romanç francès, 12. *Tristany* [158]. [143] apareix entre dos textos francesos. El de Bernart seria l'únic en català.

101. *Vid.*, per a una primera informació, «GRLMA», IV, 458, 464, 472, 474.

102. DURAN I SANPERE 1917b, BOHIGAS 1929, ARAMON I SERRA 1969. Una hipòtesi avançada per Bohigas, i que caldria verificar, és la possibilitat que la versió catalana hagués estat medidora entre les italianes i les castellanes. Però, per qüestions de cronologia i de difusió de les versions italianes, no crec que s'hagi de cercar el model en una de les versions en italià [DELCORNO BRANCA 1968], sinó en una de les redaccions italianes del *roman* francès. La qual cosa sembla confirmar una hipòtesi que argumentaré més llargament

s'han trobat manuscrits francesos que haguessin estat llegits al Principat.¹⁰³

- [144] 17-5-1315
Jaume II dona a l'infant Pere un: *librum de Tristany*
[MARTÍNEZ FERRANDO 1948, 1, i ID. 1953-54, 66]
- [145] 2-12-1331
Joan de Mitjavila, mercader: *romanç de Tristayn*
[MAS 1915, 240]
- [146] 1-10-1334
Bernat de Castell: *Tristany*
[MADURELL I MARIMON 1974, 4]
- [147] 11-10-1338
Bernart de Gualbes: *Romansium de Tristany*, en francès
[MAS 1915, 458]

després: que es poden distingir dues fases i canals de penetració de la literatura francesa a Catalunya. La primera (final del segle XIII - primera meitat del XIV), penetració des d'Itàlia a causa del comerç (podria ser el cas d'un dels *Tristany* catalans [156] i de textos com la *Doctrina d'acord* de Terramagnino da Pisa conservat només en un manuscrit, Barcelona, BiblCat, ms. 239) i de les relacions amb els Anjou de Nàpols [vid. 110-111]; una segona fase, després del casament de Joan I amb Violant de Bar (tercer quart del segle XIV) amb provenença de llibres de la França nord-oriental [vid. 11 i 247]. I s'hi podria afegir un tercer moment intermedi (meitat del segle XIV): els llibres comprats per Pere III a París gràcies a Francesc de Perellós. En resum: Jaume II → Itàlia-Nàpols; Pere III → París; Joan I → França nord-oriental.

103. Per fer això i per ampliar les atestacions de manuscrits sobreviscuts, caldria emprendre també a Catalunya una recerca que ja s'ha començat a Itàlia: una exploració sistemàtica dels arxius notariais (s'està fent dels arxius d'Imola, Bolonya, Bèrgam, Viterbo i Roma). Des del començament del segle XIII fins al XVII (i sobretot els segles XVI i XVII) tots els llibres provenien: d'estudiants universitaris, de biblioteques d'esglésies i monestirs, o de nobles, que van ser venuts o dispersats, eren adquirits per mercaders especialitzats que els venien a intel·lectuals (per això trobem nombrosos palimpsestos) o, des del segle XV, als notaris, que els feien servir de cobertes per als registres. Encara en un primer estadi de la nostra recerca hem retrobat fragments de més de trenta manuscrits diferents, alguns de notable importància.

- [148] 1377
Guillem d'Oms, beneficiat: *Liber de Tristany*, en paper
[JUNYENT 1943, 316]
- [149] 17-10-1383
Joan I té un: *Tristan*
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cccxlv, i ROCA 1929, 239]
- [150] 18-10-1383
Violant demana a Joan I un *Tristany* astoriat
[VIEILLARD 1930, XIV]
- [151] 11-1-1392
Ramon de Nostranye, rector de S. Miquel de Compagnet: 10. *Tristany*, papiro
[LLOMPART 1975-76-77, XIV-35]
- [152] 1396
Bernart de Torrents: *Tristany*, de paper
[JUNYENT 1943, 318]
- [153] 1396
Antonio Camello, pintor: *libre de Tristany*, en paper¹⁰⁴
[JUNYENT 1943, 317]
- [154] 3-10-1403
Pere Fuster «scriptor compotorum universitatis»: 2. *Tristany*, papiro
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-5]
- [155] 3-11-1408
Pere de Queralt: 6. *Tristany*
[COSTA 1983]

104. Tenia també: 39. *dictats en romans*.

- [156] 3-11-1408
Pere de Queralt. 32. (ms. A) *Testany e de Palomides*
[COSTA 1983]
- [157] 1410 (més 23-7-1448)
Bernat de Tous, castlà de Tous: 7. *Istories de Tristany*,
en paper
[D'ALÒS 1910, p. 146]
- [158] 14-10-1422
Na Tomasa, sogra d'Albert de Montergull: 12. *libre de*
Tristany, en paper
[DURAN I SANPERE 1917, 1]
- [158bis] *vid.* [133]
- [159] 19-10-1424
Francesc Marquès: 3. *Tristany*, en paper
[MADURELL I MARIMON 1974, 56]
- [160] 4-9-1433
Antoni Solivent, mercader: 3. *Tristany*
[MADURELL I MARIMON 1974, 71]
- [161] 31-1-1437
Bernat Isern, pesador del pes reial: 5. *Tristany de*
Leonís, en paper
[MADURELL I MARIMON 1974, 78]
- [162] 1455
Carles d'Aragó, príncep de Viana: 66. *Tristany de Leo-*
nís
[DESDEVICES DU DEZERT 1889]
- [163] 8-3-1466
Joan de Junyent, mercader: 2. *Tristany*, en paper
[MADURELL I MARIMON 1974, 132]

[164] 20-7-1467

Gabriel Gual, ciutadà: 2. *Tristany*, en paper
[LLOMPART 1975-76-77, Xvb-32a]

La tradició del *Tristany* (encara que faltin testimonis sobre l'aparició de la versió catalana) és una prova sobre la primera fase de la difusió de la literatura francesa, la de la possible mediació italiana durant el regnat de Jaume II i sobre la presència, almenys per a la primera meitat del segle XIV, de fonts autònomes d'ingrés de llibres fora de la casa reial. Si en el cas del *Lançalot*, entre el primer testimoni privat, 1334 [112], i el segon, 1408 [118] o millor 1418 [120], passen uns vuitanta anys, en el del *Tristany* tenim quatre testimonis [145], [146], [147] i [148] entre el 1331 i el 1377, que no semblen atribuïbles a còpia reial (Joan de Mitjavila [145] és un mercader de València; Bernat de Castell [146] és possible que sigui de Muntanyola; Bernat de Gualbes [147] és de Barcelona; i Guillem d'Oms [148] és un beneficiat de Vic).

No és possible establir amb una precisió raonable la data de la traducció al català,¹⁰⁵ ja que la primera, i única, testimoniança segura que el text és en català és del 1422 [158bis]. Però, atès que el *Lançalot* és d'abans del 1362, la *Queste* d'abans del 1380, les *Històries Troianes* de 1367-1374, crec que també la versió del *Tristany* pot situar-se en els mateixos vint anys (1360-70) de la infantesa de Joan (això també si totes aquestes obres no es poden atribuir a una obra directa de divulgació, dirigida per l'infant).

Encara podem afegir tres coses: que el text francès va ser difós contemporàniament al text català (1422 [158] és encara en francès); que una altra vegada entre Joan i Martí hi va haver una dispersió de llibres; és gairebé segur que [144] és el mateix manuscrit que [149-150] ja que no queden altres notícies de moviments o de compres del *Tristany* (com pel *Meliadux* [vid. 165-166]), però no apareix al catàleg de Martí I (pot ser el de Carles de Viana [162]?).

105. No crec en la hipòtesi de DURAN I SANPERE 1917 que [145] ja sigui en català.

Una darrera prova de la presència de més d'una tradició és que Pere de Queralt en tenia dues còpies, la primera [155] és *Tristany*, però la segona [156] és *Testany e Palamides*, això és, una de les subredaccions fetes a Itàlia del *roman* francès.¹⁰⁶

4.1.6. *Meliadux - Guiron le Courtois*

Aquest *roman*, que es pot trobar amb tots dos títols o bé en manuscrits diferents com a primera (*Meliadux*) i segona part (*Guiron*), és una refosa molt estesa del *Roman de Tristany*.¹⁰⁷ Tanmateix, la seva gran fortuna francesa i italiana no té correspondència a Catalunya. Com en el cas de *Machaut* [2.2.] i el *Roman de la Rose* [4.4.2.], és molt probable que ens trobem en presència d'un sol manuscrit.

[165] 27-3-1339

Pere III compra un: *Meliadus*, en francès
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, ci]

[166] 31-8-1383

Violant demana a Martí el *Guron lo Cortes*¹⁰⁸
[VIEILLARD 1930, XII]

[167] 17-10-1383

Joan I té un roman *del rey Meliadux e del bon caveller sene pabor, e de Gurm lo cortes, de Donabi lo Ros ab d altres cavallers molts*
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cccxlv, i ROCA, 1929, 239]

106. *Vid.* «GRLMA», IV, 444.

107. *Vid.* «GRLMA», IV, 252.

108. Violant també demana a Martí el *Roman de la Rose* [247]; ell, tanmateix, no l'hi fa arribar i no tenim notícia que Violant l'hagués tingut. Especialment en el cas del *Roman de la Rose*, Violant creia que Martí el posseïa? Ho sabia del cert? O bé només imaginava que el devia conèixer?

- [168] 18-10-1383
Violant demana a Joan I: *del rey Meliadus e e del bon cavaller sens pabor e de Gurin lo Cortes e de Donabi lo ros* [VIEILLARD 1930, XIV]
- [169] 25-10-1412
La reina Margarida rep el *Meliadus* del nebot Berenguer Carrós, comte de Quirre [MADURELL I MARIMON 1974, 62]
- [170] 11-2-1416
La reina Margarida fa portar de Perpinyà a Barcelona el *Meliadus* per relligar-lo¹⁰⁹ [MADURELL I MARIMON 1979-82, 66 i 67]
- [171] 1455
Carles d'Aragó, príncep de Viana: 64. *De Giron*, 65. *Giron* [DESDEVICES DU DEEZERT 1889]

Aquest manuscrit va ser comprat per Pere III, que el deixà al seu fill Joan, i d'aquest va passar a Violant; no obstant això, és possible que aquest llibre arribés a Martí perquè:

- [172] 1410
Martí I té un: *Romanç de Girard*, en francès [MASSÓ TORRENTS 1905]

Aquest va ser entès (crec que correctament) per Pagès [PAGÈS 1936, p. 38] com un error per *Guiron*. És una via de difusió típica: Pere → Joan/Violant → (Martí)/Margarida → Carles de Viana, el qual en tenia dues còpies diferents, i no una en dos volums, ja que no apareix en cap dels testimonis anteriors.

L'adquisició del *Meliadux* a París¹¹⁰ caracteritza la segona fase

109. *Vid.*, sobre això, RIQUER-BADIA 1984, ps. 37-38, nota 42.

110. Va costar 3.000 sous, juntament amb les *Grandes Chroniques de France*.

d'entrada de llibres a Catalunya: la compra directa a París, molt sovint per ofici de Francesc de Perellós, perenne ambaixador davant el rei de França.

4.2. *Altres obres en prosa*

4.2.1. Paris e Viana

Pel que fa a la complexa i debatuda qüestió de l'origen d'aquest *roman* tan difós, la documentació que he trobat no aporta res de nou, ja que, fora de tres testimoniàncies tardanes, les més antigues eren ja conegudes per P. M. Cátedra [CÁTEDRA 1986, ps. 29-31].

- [173] 15-7-1417
Alfons V té un: *Paris e Viana*
[D'ALÒS 1923, IV]
- [174] 11/15-9-1423
Ferrer de Gualbes, noble, conseller en cap de la ciutat de Barcelona en el 1409: 10. *obres* en paper en lo començament de *Paris e de Viana*
[MADURELL I MARIMON 1974, 54, i GARCÍA PANADÉS 1983]
- [175] 10-12-1457
Francesc Moldà, mercader: 5. *Paris e Viana*
[MADURELL I MARIMON 1974, 110]
- [176] 23-10/19-12-1460
Angelina, vídua del sastre Mateu Moldà:
5. *Paris e Viana*¹¹¹
[MADURELL I MARIMON 1974, 118]

111. És el mateix que [175], com demostren també altres llibres dels dos inventaris.

- [177] 8-11-1469
anònim: 1. *Libret de Paris e Viana*
[MADURELL I MARIMON 1974, 138]
- [178] 1476
Juan Sitjar: *Paris*
[JUNYENT 1943, 22]
- [179] segle XV
anònim: 2. *Alexander en pla, Paris e Viana e lo Gamaliel tot en pla*
[D'ALÒS 1918-19, p. 125]
- [180] 1530 (o ja 1483?)
Gaspar Johan Sánchez Muñoz: *Paris e Viana*
[WITTLIN 1962, B69]

4.2.2. Libro del cavallero Zifar

Pere III és l'únic dels reis aragonesos que va mostrar interès per la literatura castellana no estrictament històrica, com testimonien, potser, [90] i

- [181] 27-10-1361
Pere III demana a Eiximena de Monreal la còpia del *librum militis vocatum Siffar*
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cxcix]

4.2.3. Marco Polo, Milione

Encara que no sigui estrictament un llibre de narrativa, el *Milione*, com tota la literatura de viatges, va estar sempre entre la didàctica científica i la literatura d'evasió i entreteniment. Aquest caràcter ambigu, i l'extraordinària fascinació de la narració, justifi-

quen la increïble fortuna d'aquest llibre en tota la baixa edat mitjana i el Renaixement.¹¹² Aquest èxit és testimoniats també per la versió catalana [GALLINA 1958], de la qual es conserva un manuscrit, darrer testimoni d'una tradició més àmplia:

- [182] 22-10-1372
 Pere III paga un: *Marcho Polo*
 [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, clxxxiii]
- [183] 20-2-1374
 Pere III compra: .ii. *Marcho Polo*¹¹³
 [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, clxxx]
- [184] 1384
 Joan I dona al comte de Foix un: *Marco Polo*¹¹⁴
 [BEER 1894, 51.13]
- [185] 1410
 Martí I tenia: 269. *Marco polo*, en català¹¹⁵
 [MASSÓ TORRENTS 1905]
- [186] 24/26-10-1419
 Romeu dez Feu, argenter: 6. *Libre de les provincies*, en català
 [MADURELL I MARIMON 1974, 45]

112. *Vid.*, per a una il·lustració completa de la complexa tradició manuscrita, constituïda per contínues traduccions i retraduccions d'una llengua a l'altra, BENEDETTO 1928, ps. xi-cxxxvii.

113. Deu ser el mateix [182] i, a més, un altre (el notari és el mateix); no és la primera vegada que Pere III paga un llibre al cap de molt temps.

114. Crec que és un dels dos de Pere III.

115. Podria ser algun dels de Pere III o un de nou perquè no se sap en quina llengua eren els dos de [183]. És la primera testimoniança de la versió catalana, però és possible que siguin tots en català, perquè el ms. de la traducció és de la segona meitat del segle XIV.

- [187] 29-12-1423
Guillem de Cabanyelles, mercader: 4. *Libre de les provincies* de Marcho Perellós, en català
[MADURELL I MARIMON 1974, 52]
- [188] 21/28-11-1440
Pere d'Artès, canonge: *Marco polo*
[WITTLIN 1964]

4.2.4. *Jean de Mandeville*, Voyage d'Outremère

L'altre gran *best-seller* de la literatura de viatges, i de la literatura medieval *tout court*, és el *Voyage d'Outremère* de Jean de Mandeville, que, diversament del *Milione*, és una narració en gran part fingida.¹¹⁶

- [189] 13-8-1380
L'infant Joan demana al rei de França¹¹⁷ un: *Mandeville*¹¹⁸
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, ccxxxiii, i ROCA 1929, 125]
- [190] 4-8-1410
anònim: 6. *Man de Vila*
[MADURELL I MARIMON 1974, 47]

116. *Vid.* BENNETT 1954 i SEYMOUR 1967.

117. De la còpia de Joan no queden altres notícies sinó [189bis]: 1410. Martí I 1050. *De passatge ultramar*, en francès; però es podria tractar també d'un altre *Godefroi de Bonillon* perquè [93] és anomenat: *lo passatge ultramar de Godofré de B[o]ill[o]n*; o bé de la traducció d'un text de la croada: Benet XIII posseïa a la biblioteca de Peníscola 897. *De bello Troyano, Alexandri magni i De passagio ultramarino* [PERARNAU I ESPELT 1987a].

118. Però el 20-10-1380 el demana també a la seva sogra [RUBIÓ I LLUCH 1908-21, II, ccxxviii, i ROCA 1929, 239].

[191] 27-7-1484

Antoni Coll, mercader: 21. *Joban de Mandevile*

[MADURELL I MARIMON - RUBIÓ I BALAGUER 1955, 21]

La testimoniança [191] seria l'única d'una versió en català, però és possible que ho sigui també [190], atès que n'existia una versió catalana, almenys al començament del segle XV [RIQUER 1988].

4.3. Romans de matèria antiga

Després de la *matière de France* i de la *matière de Bretagne*, la *matière de Rome* (això és, la narrativa d'ambientació grega i romana) és la tradició novel·lesca que en la literatura francesa i, en una dimensió més reduïda, en la italiana, va assolir un paper fonamental, gràcies a la seva varietat temàtica i a l'amplitud de tradició.

4.3.1. Roman d'Alexandre

Una de les llegendes més importants de les literatures europees (i no sols de llengua neolatina, sinó també eslava) és la que fa referència a una de les figures tòpiques de l'imaginari medieval: el rei Alexandre de Macedònia,¹¹⁹ entorn del qual es va elaborar tot un cicle d'històries, més o menys fantàstiques.¹²⁰

Però no és senzill seguir i aclarir la difusió d'aquesta llegenda a Catalunya. Primer, perquè els inventaris donen una inscripció genèrica *Alexandre* que, en la immensa majoria dels casos, es refereix a la *Summa* d'Alexandre d'Hales; segon, perquè en els casos en què

119. Un dels *neuf preux* de la tradició literària i iconogràfica al llarg de tota l'edat mitjana, amb Josuè, David i Judes Macabeu, Hèctor i Cèsar, Artús, Carlemany i Godefroi de Bouillon.

120. *Vid.* «GRLMA», IV, 12, 20, 24, 28, 32, 176, 236, 304, 392, 468, 496.

podem assegurar que es tracta d'un *roman* és impossible de conèixer, si no la llengua, almenys a quina redacció es fa referència, de les innombrables que existeixen en prosa i en vers.

- [192] 3-11-1408
Pere de Queralt: 13. *Elexandri*
[COSTA 1983]
- [193] 1410 (més 28-7-1448). Bernat de Tous, castlà de
Tous: 4. *istories del Alexandri*, en pergamí
[D'ALÒS 1910, p. 146]
- [194] 14-10-1422
Na Tomasa, sogra d'Albert de Montergull: 13. *Alexandre*, en paper
[DURAN I SANPERE 1917, I]
- [195] 1439
Mateu Novella, mercader: 20. *Alexandre*, en català¹²¹
[DURAN I SANPERE 1917, III]
- [195bis] *Vid.* [230]
- [196] 3-12-1461
Riambau de Corbera: 8. *Vida e mort de Alexandre*
[MADURELL I MARIMON 1974, 121]
- [197] 1466
Don Pedro de Portugal: *Alexandre*, en francès
[BALAGUER I MERINO 1881]
- [198] 1483
Gaspar Johan Sánchez Muñoz: *Alixander*, en latí i en romanç
[WITTLIN 1962, A33]
- [199] *Vid.* [179]¹²²

121. Diu l'editor que es tracta d'un epítome de Juli Valeri.

[195] i [199] són segurament en català; [193] (Bernat de Tous no posseïa llibres en llatí) i [196] podrien ser en català (encara que [193] també podria ser en francès); [198] no ho sabem; [197] era segurament en francès, i és probable que ho sigui també [194], ja que la de Na Tomasa és una biblioteca fonamentalment francesa.

De la versió de l'epítome de Juli Valeri es conserva un manuscrit a la Biblioteca de Catalunya¹²³ i és versemblant que també els altres manuscrits en català siguin d'aquesta mateixa versió. Del manuscrit en francès [197], com que no hi ha incipit, desconeixem de quina versió es tracta.

Voldria, però, subratllar que aquesta llegenda, o cicle de llegendes, no ha tingut gaire difusió¹²⁴ i ha estat pràcticament desconeguda a la cort reial.¹²⁵

122. De les versions llatines en posseïa una el notari Antoni de Font: 19-10-1360 33. *Istoriis Alexandri* [MADURELL I MARIMON 1951-52, 2]; Benet XIII en posseïa cinc manuscrits de diferents versions: 897. *De bello Troiano, Alexandri Magni i De passagio ultramarino*, 960. Q. Curcio, *De gestis magni Alexandri*, 989. *Ystoria Alexandri*, en vers (podria ser un manuscrit de l'*Alexandreis* de Gautier de Chatillon, que era ben coneguda a Catalunya; *vid.* Paris, Arsenal 901, copiat per Arnau Romill en el 1415 [BOHIGAS 1985, ps. 15-18]; Barcelona, BiblCat, ms. 101, segle XIV, també amb glosses en català —però el ms. és de provenença italiana—; i el Barcelona, BiblCat, ms. 633, XIII, i no XV, també amb glosses en català, però de mà francesa), 1306. Teodosius, *De vita Alexandri*, 1433. misc. *Alexander* (a més *Cató, Ysop*, etc.) [PERARNAU I ESPELT 1987]; el conestable Pere de Portugal, a més de la versió francesa [194], en tenia una en llatí que havia pertangut a Carles de Viana [BALAGUER I MERINO 1881]; i a la biblioteca de Gaspar Johan Sánchez Muñoz, a més de [198], figura (al catàleg del 1530) un manuscrit 25. la corònica de *Alexander el Magna*, en prosa, i un altre en vers, en llatí tots dos [WITTLIN 1962] (un dels dos manuscrits podria ser un dels de Benet XIII? Per al problema de les relacions entre la biblioteca de Benet XIII i de Gaspar Johan *vid.* PERARNAU I ESPELT 1987a i 1987b).

123. És el ms. 1560, ara en premsa a *Quaderns Crema*, a cura de Leonor Vella.

124. De l'epistolari fictici entre Alexandre i Dídimo n'hi ha una traducció valenciana autònoma, de la meitat del segle XV, feta sobre la versió abreujada de Vincenç de Beauvais en el *Speculum Historiale*, continguda en el manuscrit Madrid, BiblNac 7811 [ANDREU IVARS 1928].

125. Pere III sembla que coneixia (no sabem si un manuscrit o un relat oral) el

4.3.2. Històries troianes

L'èxit més gran de la literatura narrativa a la Catalunya medieval són les *Històries troianes*; en la majoria dels casos es tracta segurament de la traducció de l'obra llatina de Guido delle Colonne, de la qual es conserven encara vuit manuscrits [MIQUEL I PLANAS 1910].

- [200] 12-7-1374
Joan I demana a Jaume Conesa la seva traducció del *Troie*, en català (i el 9-8-1374 en sollicita la còpia)
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cclxxiii i cclxxvi; BEER 1894, 51.2; ROCA 1929, 241]
- [201] 23-3-1375
Jacme de Fornells, sagristà de la Seu de Mallorca: 5. *Troye*
[LLOMPART 1975-76-77, XIV-18]
- [202] 25-6-1377
Joan I demana el *Troie* que havia deixat a Blasco d'Arlor, merí de Saragossa
[RUBIÓ I LLUCH 1908-21, I, cclxxxviii]
- [203] 4-5-1389
Joan I demana un altre *Troie* a Bernat Calopa per a la reina
[MIQUEL I PLANAS 1916, xv]
- [204] 3/4-9-1403
Jaume Carrera, notari: 1. *Istories Troyanes*, en paper (venut a en Dolmich el 19-10-1403)
[MADURELL I MARIMON 1974, 19 i 20]

Vœux du Paon, prossecució tardana del cicle en versos, feta per Jacques de Longuyon el 1313. La còpia de Don Pedro portava «senyal reial», però, de quin rei? De la documentació de la casa d'Aragó no es pot deduir.

- [205] 1410
Martí I; 206. *Istorias troyanas*, en francès¹²⁶
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [206] 8/21-8-1410
Roger Tagore, noble: 6. *Istories Troyanes*
[MADURELL I MARIMON 1974, 31]
- [207] 6-1-1411
Felip Fuster, «cives»: 2. *Històrie Troiane*, en paper
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-19]
- [208] 1414
Nicolas Matheu: *Istories Troyanes*
[JUNYENT 1943, 206]
- [209] 18-8-1417
Domènec Pons, canonge: 1. *Ystorias Troyanas*,¹²⁷ en paper
[MADURELL I MARIMON 1974, 40]
- [210] 4-5-1418
Joan Porta, prevere: *Istories troyanes*, en paper
[SANCHIS Y SIVERA 1930, 46]
- [211] 1421
Eleanor Mambre: *Istories Troyanes*
[JUNYENT 1943, 205]

126. D'on ve aquesta còpia en francès? (que no ha de ser necessàriament la traducció de Guido delle Colonne [WLEDGE 1975, 176-179]; en tenia també una en llatí 2.). I les dues còpies catalanes de Joan I?

127. El compra Ferrer de Gualbes [inv. n. 41.3], però no apareix al seu inventari [inv. n. 54].

- [212] 14-10-1422
Na Tomasa, sogra d'Albert de Montergull: 5. *Istories Troianes*, en francès, en paper
[DURAN I SANPERE 1917, I]
- [213] 24-12-1422/3-2-1423
Berenguer de Copons, senyor de Llor: 13. *Storyes Troyanes*, en paper
[DURAN I SANPERE 1917, II]
- [214] 19-10-1424
Francesc Marquès: 4. *Istories troyanes*, en paper
[MADURELL I MARIMON 1974, 56]
- [215] 8-3-1432
Guillem Salvatello, notari: 8. *Troya*, en català
[MADURELL I MARIMON 1974, 69]
- [216] 4-9-1433
Antoni Salavert, mercader: 2. *Istories Troyanes*
[MADURELL I MARIMON 1974, 71]
- [217] 1434
Miquel d'Alòs: 2. [*Troya*]
[MADURELL I MARIMON 1974, 73]
- [218] 18-1-1437
Elionor, vídua del notari Gabriel de Forest: 1. *Istories Troyanes*
[MADURELL I MARIMON 1974, 77]
- [219] 5-2-1437
Guillamona Serra, vídua de Guillem Serra sastre: 3. *Troya*, en paper
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-33]
- [220] 19-9-/7-10-1439
Jaume Colom: 7. *Istories Troyanes*, en paper
[MADURELL I MARIMON 1974, 82]

- [221] 1439
Mateu Novella, mercader: 21. *Istories Troyanes*, en català, en paper
[DURAN I SANPERE 1917, III]
- [222] 20-2-1440
Guillem Queralt retorna a Francesc Carbó, hereu de Galceran Cargó, un libre de *Stories Troyanes* que era del seu pare
[MADURELL I MARIMON 1974, 83, i ID. 1979-82, 128]
- [223] 21/28-11-1440
Pere d'Artès, canonge: *Les Istories Troyanes*
[WITTLIN 1964]
- [224] 1441
anònim: 13. *Istorias Troyanas*, en paper
[LLOMPART 1975-76-77, XVa-36]
- [225] 30-9-1450
Joan Spigal, mercader: 2. *Istories Troyanes*, en paper (més un *Boeci*)
[BETI 1920]
- [226] 30-9-1450
Joan Spigal, mercader: 16. *Istories Troyanes* (més una *medicina* i més un *Isop*)
[BETTI 1930]
- [227] 23-1-1451
Francesc Martí, prevere: 1. *Istories Troyanes*
[MADURELL I MARIMON 1974, 103]
- [228] 1455
Carles d'Aragó, príncep de Viana: 69. *Istories thebanes et troyanes*
[DESDEVICES DU DEZERT 1889]

- [229] 15-5-1459
Francesc Sunyer: 19. *Ystories Troyanes*
[MADURELL I MARIMON 1974, 115]
- [230] ?-7-1461
Guillem Garriga: 2. part de *Històries Troyanes* e part de
Alexandre (venut a Ramon Vales)
[MADURELL I MARIMON 1974, 120]
- [231] 3-11-1462
Pere Pau Pujades, notari: *Troya*
[CARRERES VALLS 1936, 66]
- [232] 15/17-3-1463
Antoni Mur: 10. *Històries troyanes* (venut a Francesc de
Requesens com [32])
[MADURELL I MARIMON 1974, 123]
- [233] 9-6-1466
Francesch de Camelles, «equus»: 4. *Genesi e lo troye*
[LLOMPART 1975-76-77, xvb-29]
- [234] 1474
Pedro Juan de Vall: *Istories troyanes*
[JUNYENT 1943, 207]
- [235] 1483
Gaspar Johan Sánchez Muñoz: *Troia*, en romanç
[WITTLIN 1962, A28/B6-20]
- [236] 18-6-1484
Bertran Ramon Çavall, «militi»: 17. *Istories Troyanes*
[CARRERES VALLS 1936, 83, i MADURELL I MARI-
MON - RUBIÓ I BALAGUER 1955, 48]

- [237] 3-12-1485
Mateu de Montcada, noble. 11. *Libri ystoriarum troianorum et grecorum*¹²⁸
[MADURELL I MARIMON - RUBIÓ I BALAGUER 1955, 30]
- [238] 16/17-3-1489
Raphaëla, vídua de Francesc Gerona mercader: 4. *Istories Troyanes*
[MADURELL I MARIMON - RUBIÓ I BALAGUER 1955, 59]
- [239] segle XV
March Roch, físic: 40. *lo troya*
[BATLLE I PRATS 1931]

Aquesta llista no necessita gaires comentaris, s'explica per ella mateixa. Es pot fer notar només:

- a) La traducció de Jaume Conesa, començada el 1367, era ja acabada el 1374, perquè Joan I en sol·licita la còpia. I, a més, és possible que tingués una difusió rapidíssima ([204] sembla segur que es tracta d'aquesta versió, mentre que, pel que fa a [201], tinc dubtes: Llompert l'atribueix a la versió de Guido sense cap prova d'incipit, i en canvi el títol, *Troye*, sembla indicar un text francès —el de la versió catalana és, normalment, *Istories troyanes*—, però no és tampoc segur, *vid.* [205]).
- b) Joan I en posseïa dues còpies [200] i [203], almenys la primera en català, que no apareixen a l'inventari de Martí I, que tenia un manuscrit de la versió francesa.
- c) Devia circular més d'una redacció: la llatina de Guido, la traducció catalana i més d'una en francès (per a Benoit de Sainte-Maure, *vid.* 1.).
- d) El caràcter mig novelesc i mig històric ha facilitat la

128. Tenia també: 6. *Libre en pergami en lemosí*; un cançonet?

difusió en tots els nivells culturals i socials, fins al punt que trobem les *Històries troianes* en biblioteques només religioses com [201] i [210].

4.3.3. Enric de Villena, Treballs d'Hèrcules

De l'originària redacció en català d'*Els dotze treballs d'Hèrcules* d'Enric de Villena n'ha sobreviscut només un manuscrit,¹²⁹ però els inventaris testimonien la difusió d'aquesta primera redacció al llarg de tot el segle XV:

- [240] 1448
Antoni Cases, mercader: 12. *Los treballs de Hércules*
[MADURELL I MARIMON 1974, 100]
- [241] 1455
Carles d'Aragó, príncep de Viana: 75. *Los treballs d'Ercules*, en català, en paper
[DESDEVISES DU DEZERT 1889]
- [242] 1466
Joan de Muntreial, mercader: *Els treballs d'Eracles*
[BATLLE 1981, p. 24]

A més d'aquests casos n'hi ha potser un altre, encara que molt dubtós.

- [243] 6/20-9-1428
Joan Gener: 20. *Fets d'Ercules*
[MADURELL I MARIMON 1974, 58]

L'inventari no dona cap indicació sobre la llengua o l'íncipit, però el títol (*Fets* i no *Treballs*) crec que pot indicar no l'obra d'Enric

129. Ara és en una col·lecció privada [MORREALE 1958]; pel que fa a les relacions entre Enric i la cort d'Aragó, *vid.* RIQUER 1958-61.

de Villena, sinó la traducció francesa, d'amplíssima difusió, de la *Cronica regnis ultramarinis* de Guillaume de Tyr, que, per la seva primera part sobre l'emperador Eraclius (en francès, *Eracle*), era anomenada també *Eracle*.¹³⁰ La cosa és possible per més d'una raó:

- a) Joan Gener coneixia el francès, ja que posseïa un cançonner [21]
- b) L'*Eracle* era conegut a Espanya (és una de les fonts de la *Gran Fazenda* i de la *Gran Conquesta d'Ultramar*) i també a Catalunya, com ho prova:

[244] 1410
Martí I: 288. *De la istoria de Ercules* en francès
[MASSÓ TORRENTS 1905]

que és sens dubte un *Eracle*.

4.4. *Narrativa en vers*

El gran problema, en aquest apartat, és la identificació dels textos, perquè de vegades l'incipit donat pels inventaris és d'una obra desconeguda o perquè els manuscrits de *noves rimades* són en la seva majoria antologies i no és possible saber quines obres hi eren contingudes.

4.4.1. *Arcipreste de Hita*, Libro de buen amor

Només en registro un testimoni, tardà i perifèric:

[245] 1483
Gaspar Johan Sánchez Muñoz: *Arcipreste de Hita*
[WITTLIN 1962, A63]

130. Per a la tradició i els títols, *vid.* WOLEDGE 1964, 10.

4.4.2. *Partenopeu de Blois*

[246] 1410

Martí I: 82. *Canoniques Troyanes* en francès, incipit: A diu rent gracies

[MASSÓ TORRENTS 1905]

L'únic incipit en la literatura francesa que correspon a aquest és el del *Partenopeu de Blois* (*roman féérique*, molt compost). El fet estrany de trobar-lo intítulat *Canoniques Troyanes* és fàcilment explicable perquè, després del pròleg, al *roman* hi ha la genealogia de Partenopeu [GILDEA 1967-69], heroi d'ascendència troiana mítica. Conegut a Itàlia (ms. París, BN na fr 7554) i a Castella (existeix el *roman* en prosa de l'esforçat Partinoble), no se'n tenien notícies a Catalunya fins al segle XVI. Podria ser Catalunya un altre cop medidora entre França i Castella?

4.4.3. *Guillaume de Lorris - Jean de Meun, Roman de la Rose*

Aquest *roman*, fonament de tota la cultura cortesana de la baixa edat mitjana i fins al segle XVI,¹³¹ va ser conegut a Catalunya molt tard i de manera molt reduïda.¹³²

[247] 15-11-1382

Violant demana a Martí el *Libre de la rose*¹³³

[VIEILLARD 1930, X]

131. *Vid.* LANGLOIS 1910.

132. A Itàlia era ja conegut a final del segle XIII.

133. Un altre cop Violant fa una petició a Martí, *vid.* [168], però si Martí no el tenia, per què el demanava? Potser Violant suposava cert el coneixement del *roman* i, en no tenir-lo Joan, pensava que l'havia de tenir Martí?

- [248] 8-3-1383
Violant rep el *Roman de la Rose* del seu oncle Jean, duc de Berry
[VIEILLARD 1930, XI]
- [249] 3-11-1408
Pere de Queralt: 17. *de la Rose*
[COSTA 1983]
- [250] ?-7-1431
Felip de Malla: IX.30: *Romans de la Rose*
[MADURELL I MARIMON 1963-64]
- [251] 1455
Carles d'Aragó, príncep de Viana. 78. *Roman Rose*
[DESDEVICES DU DEZERT 1889]

A la Biblioteca Universitària de València, amb el número 771¹³⁴ es conserva un manuscrit del *Roman de la Rose*; prové de la biblioteca del monestir de Sant Miquel dels Reis, de València, edificat per Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, i Germana de Foix, el 1550, concretament d'una donació de llibres.¹³⁵ És un manuscrit de gran qualitat, escrit a dues columnes amb moltes miniatures, copiat a la França nord-oriental al final del segle XIV. No correspon, tanmateix, amb [248], perquè una nota de possessió al foli 188 diu: «*Ce livre du Roumant de la Rouse est au Duc de Nemours conte de la Marche et de la librairie*

134. GUTIÉRREZ DE CAÑO 1913, n. 1327.

135. Figura al catàleg de Ferran del 1550 [MAZZATINTI 1897]: 775. *Jardino de la rosa*, en francès (contràriament a l'afirmació de DE MARINIS 1952-57, II, p. 64, que cita només el 716., dient que no és un manuscrit de la *Rose*). MAZZATINTI 1897, núm. 502, sosté que tenia les armes del duc de Calàbria, però DE MARINIS, *loc. cit.*, ho nega. En el fons de Sant Miquel dels Reis hi ha un altre llibre en francès [GUTIÉRREZ DE CAÑO 1913, 863]: *Doctrine cretienne* i dos en llatí, també de provenença francesa: 227. *Biblia*, dita de «Sant Vicenç Ferrer» (també la *Biblia*, ms. 28 de Sant Cugat de Vallès, és de provenença francesa) i 1787. Petrarca, *De viris illustribus*.

de la Marche»;¹³⁶ el manuscrit havia estat, raonablement fins al 1477, any de la seva mort, en possessió de Jaques de Nemours (per a la seva biblioteca, *vid.* DELISLE 1868 i THOMAS 1906). No és clar com va arribar a Ferran; és possible que pel tràmit d'un dels seus fills ja que el primer, Jaume, va morir pocs anys després, a l'exili, a Perpinyà, i el tercer, Lluís, al regne de Nàpols el 1503.

Tornant als testimonis dels inventaris, cal dir que el manuscrit de Violant (qualificat com a «fort bo e bell») no apareix a la biblioteca de Martí, sinó, em sembla, a la de Pere de Queralt [249]; com hem vist, les fonts de Pere (a la còpia o a l'adquisició directa de manuscrits) són a la cort; crec, d'altra banda, que el de Pere de Queralt no pot ser una còpia perquè és en pergami amb cobertes vermelles.

Sobre el manuscrit de Felip de Malla [250] tenim més indicacions: era en pergami, a dos corondells, en vers, en francès, historiat i, també, amb cobertes vermelles. La llàstima és que no hi ha cap menció d'aquest llibre al registre de la venda dels llibres de Felip de Malla i no podem saber per qui va ser comprat. Tanmateix, a l'inventari de la venda de Felip de Malla hi figuren [MADURELL I MARIMON 1963-64], i el venedor en va ser un altre cop Guillem Ça Coma: 21. *Biblia* la qual compró el senyor rey; 22. Decret al senyor rey de Navarra. Tant Alfons V com Joan II de Navarra van comprar llibres de Felip. El llibre no figura en cap catàleg d'Alfons, sinó en el de Carles d'Aragó, fill de Joan II. Crec que es pot proposar una via de transmissió com la següent: [248] Jean de Berry tramet el ms. a Violant → [249] Pere de Queralt el compra → [250] el compra Felip de Malla → passa a Joan II de Navarra i → a [251] Carles d'Aragó.¹³⁷

136. Dec aquesta informació a la gentilesa del prof. Francisco M. Gimeno, de la Universitat de València (carta privada del 14-III-1989), a qui vull trametre tots els meus agradaments.

137. Una part dels seus llibres van anar a parar a mans de Pere, conestable de Portugal [BALAGUER I MERINO 1881], però no el *Roman de la Rose*. Pere no figura en cap llista de compradors dels béns de Carles [BOFARULL 1864], però en aquest cas no es dona el nom de qui rebrà el *Roman de la Rose* [*id.*, p. 260] i segurament molts d'aquests llibres van ser immediatament venuts pels beneficiaris.

4.4.4. Roman de Renart

D'aquesta obra o, més ben dit, conjunt d'obres, de difusió tan gran fins al segle XIX (amb la versió de Goethe *Reinbart der Fuchs*)¹³⁸ i que a França va fer canviar el mot «guineu», *goupil*, per *renard*, en trobem a Catalunya només un testimoni (deixant de banda la coneixença –de quin tipus?– que en tenia Ramon Llull i la menció que en fa Antoni Canals que es refereix a la cort) del qual no sabem la proveniència exacta, encara que podria ser una còpia reial:

[252] 1372-1384

Entre els béns donats per Joana d'Empúries (filla de Pere III i Maria de Navarra) a l'abadessa de les «Menorettes de Barcelona»: *Roman de Renart*, ystoriat [VIEILLARD 1930, II]

4.4.5. *Noves rimades*4.4.5.1. *Raimon Vidal de Besalú*

A part els manuscrits conservats, només tenim aquest testimoni:

[253] 24-12-1422/3-2-1423

Berenguer de Copons, senyor de Llor: 7. *cançoner*, en pergami (*comença en la rubrica: Ayso son les noves rimades den R Vidal de Bezaldú, fineix a més còbles*)

[DURAN I SANPERE 1917, II]

138. Vid. ROSSI - ASPERTI 1984-85, amb bibliografia.

4.4.5.2. *Guillem de Torroella*, *Faula*

També en aquest cas la tradició manuscrita és més gran que els testimonis dels inventaris, però cal tenir en compte l'observació que he fet sobre el contingut antològic d'aquest tipus de manuscrits.

[254] 15-5-1459

Francesc Sunyer. 3. *Taula d'en Torrelles*¹³⁹

[MADURELL I MARIMON 1974, 115]

4.4.5.3. *Bernart Serradell*, *Testament*

És el text amb més testimonis:

[255] 15-5-1459

Francesc Sunyer. 2. *Testament d'en Serradell*¹⁴⁰

[MADURELL I MARIMON 1974, 115]

[256] 1469

Jaume Rovirola, farmacèutic: *testament d'en Serradell*
(*més mal dit de dones i Profecies* frare Encelm Turmeda)

[JUNYENT 1943, 35]

[257] 1475

Bernart Pujol, pelaire: *testament d'en Serradell*

[JUNYENT 1943, 34]

139. L'inventari diu *Taula*, la qual cosa em sembla clarament un error.

140. Francesc Sunyer tenia una predilecció certa per les *noves rimades: Faula i Testament*.

4.4.5.4. *Anselm Turmeda*, Cobles de la presa de Mallorca

- [258] 8-5-1432
 Bernart Nadal: 3. *Rims* (*incipit* Si'm levi .i. bon mayti,
explicit venguts), venut a Johan Tanyadell
 [MADURELL I MARIMON 1951-52, 18 i 19; ID. 1974,
 67 i 69]

4.4.5.5. *Altres*

En aquest cas el testimoni té un doble caràcter: inútil perquè no pot ser prova de la difusió d'un text conegut; molt útil, perquè indica que el panorama de les *noves rimades* catalanes devia ser més extens del que podem imaginar per la producció que ha sobreviscut:

- [259] 1323
 Jaume II: .i. libre *incipit* Açí comensa la novella,
explicit ploonte d'amor¹⁴¹
 [MARTORELL I TRABAL 1911-12, p. 561, i MARTÍ-
 NEZ FERRANDO 1953-54, 134]
- [260] 1410
 Martí I: 91. *Noves rimades* (*incipit* d'armes vage al cava-
 ller)
 [MASSÓ TORRENTS 1905]
- [261] 1421
 Leonor Mambra: *rims* l'alhir per bona ventura
 [JUNYENT 1943, 44]

141. Podria estar relacionat amb una carta de Jaume II, del juliol de 1302, en què demana: «alcuns libres de geomancia e alcuns altres dalcunes leugeries, que nos menavem, mentre erem en nostre joventut en temps passat» [FINKE 1908, 591].

- [262] 1421
Leonor Mambra: *paper* plau vos hoyr .i. bel romans
[JUNYENT 1943, 45]
- [263] 28-7-1479
Miquel Domenge, barber: 4. *Saluts a vos, flor d' Aragon, / a
qui don Déus riche baron*
[MADURELL I MARIMON - RUBIÓ I BALAGUER
1955, 7]

i en llengües estrangeres:

- [264] 1410
Martí I: 94. *Noves rimades* en castellano: *incipit* Queltu,
explicit e pleyta se pone
[MASSÓ TORRENTS 1905]
- [265] Martí I: 36. *Noves rimades* en francès: *incipit* Et enten-
des, *explicit* apensser amen¹⁴²
[MASSÓ TORRENTS 1905]

5. CONCLUSIONS

Voldria afegir, ara, unes consideracions finals com a resultat d'aquest treball. Ja he assenyalat que aquest no vol ser un estudi exhaustiu sobre la difusió dels llibres, les biblioteques o les condicions de la literatura a Catalunya entre els segles XIV i XV, ja que en algun cas, com s'ha vist, això ja s'ha fet i, d'altra banda, perquè necessitaria una complexa informació i una riquesa d'anàlisi que no pertanyen al present estudi.

142. A part el *Machaut* [2.2.], de contingut dubtós, és l'únic manuscrit de *noves rimades* en francès i seria molt interessant de conèixer-ne el contingut en relació amb els pretesos models narratius francesos.

Aquestes conclusions volen ser sobretot consideracions i precisions a treballs precedents o, millor, suggeriments per a estudis que caldria fer.

5.1. Aspectes quantitativs de la difusió

Només un tractament informatitzat complet de totes les notícies d'inventaris i de cartes pot permetre una avaluació estadística precisa de cada categoria literària. Ara com ara, i pel que fa a aquesta anàlisi, es pot fer una consideració aproximada. Tenint en compte que dels més de 1.500 inventaris i 3.000 cartes revisats per al meu treball s'obté una mitjana d'almenys set o vuit llibres per inventari, es pot calcular un total, segurament per defecte, d'uns 12.000 *items*. Els llibres d'entreteniment són aproximadament un 2%. Es tracta d'un percentatge total que, com veurem a l'apartat següent, pot tenir notables variacions (encara que només en biblioteques molt petites). Pot ser significatiu que a la biblioteca de Martí I aquest percentatge sigui només del 5%.

Cal subratllar que aquesta difusió és homogènia a tota l'àrea catalana, com s'ha vist: les notícies de llibres vénen tant del Principat com del Regne de Mallorca o del de València. Però això canvia totalment si mirem la situació a Aragó: dels 77 inventaris consultats [SERRANO Y SANZ 1914 i 1915-22], entre el 1330 i el 1519, en menys d'una tercera part apareixen llibres, i es tracta només de llibres «tècnics», de religió i teologia per a esglésies i religiosos, de dret i medicina per a juristes i metges. Cap llibre de la categoria analitzada. L'única excepció (però és molt relativa, atès que es tracta de clàssics i vista la data, 25-2-1487) és Felipe Carvi de Saragossa que, a més de 66 llibres (la majoria de lleis i filosofia) entre manuscrits i incunables, posseïa: [SERRANO Y SANZ 1915-22, lxx] 115. Dos libros en tosquano, de mano, en paper; 116. *Virgilio*, de mano, en paper, 117. *Virgilio*, de empremta, en paper, 119. *Salustio*, de mano, en paper; 121. *Terencio*, de mano, en paper; 123. *El Marcial*, de empremta, en paper.

Aquesta pregona (diria radical) diferència de qualitat i de nivell cultural entre Aragó i Catalunya mereixeria ser analitzada més de prop, ja sigui per detallar les diferències socials i culturals entre les dues parts de la corona, ja sigui per estudiar la tipologia de la circulació de llibres i de la formació cultural a l'interior de la monarquia catalano-aragonesa.

5.2. Aspectes qualitius de la difusió i biblioteques

Pel que fa a aquest aspecte, no podem distingir fronteres socioculturals gaire marcades. Si exceptuem categories professionals com religiosos, metges i juristes, tots els altres lectors tenen els mateixos gustos literaris: mercaders, nobles i reis llegeixen els mateixos llibres [*vid.*, com a introducció, LLOMPART 1975-76-77 i BATLLE 1981]. Quan el lector s'acosta a la literatura d'entreteniment, les obres són les mateixes per a tothom.

Si hi ha alguna diferenciació sociocultural entre categories de lectors és entre els religiosos exclusivament i els laics. Hi ha lectors de literatura devocional¹⁴³ i lectors, a més, de literatura laica i d'entreteniment: [com Berenguer de Copons, DURAN I SANPERE 1917, II; Mateu Novella, *id.*, III; Bernat de Gualbes, MAS 1915; Pere de Queralt, COSTA 1983; Joan de Mitjavila, MAS 1915; Guillem de Cabanyelles, MADURELL I MARIMON 1974, 52, etc.].

No trobem, com a Itàlia i a França, una literatura burgesa per a burgesos i una literatura nobiliària (no estic totalment d'acord amb les subtils distincions de TAVANI 1979). Les diferències són en la qualitat material dels llibres (paper *vs.* pergamí) i en la quantitat de textos a l'abast (hem comprovat la major riquesa de la tradició reial davant la privada, que en depèn).

La història de la biblioteca reial ja ha estat feta [RUBIÓ I BAL-

143. *Vid.* els inventaris 1, 2, 9, 12 i 15 del Barcelona, BiblCat, ms. 99; com MADURELL I MARIMON 1951-52, 7; MADURELL I MARIMON 1974, 17; MOLINÉ BRASÉS 1921-22; CASAS HOMS 1969-70; i són només uns exemples.

GUER 1987] i és clar i reconegut el seu caràcter privat i no institucionalitzat (i en això es diferenciaria de les grans biblioteques nobiliàries franceses i italianes). Voldria només subratllar-ne alguns aspectes: que la biblioteca reial no era una institució em sembla més marcat que el que assenyala Rubió i Balaguer; només hem de tenir en compte (segons que hem vist) els nombrosos llibres donats pels reis als infants, els llibres perduts i els llibres prestats i dels quals no s'ha extret còpia. Aquest caire privat es manifesta també en la conformació de les biblioteques particulars: si no hi havia una semblança de gustos entre pare i fill, els llibres que restaven a la biblioteca eren només els de cultura bàsica. Per exemple, la biblioteca de Martí I [MASSÓ TORRENTS 1905 i GIRONA I LAGOSTERA 1909-10] és formada principalment per la biblioteca de Jaume II [MARTÍNEZ FERRANDO 1953-54] i per les seves adquisicions (sobretot història, didàctica i religió, d'acord amb els interessos del fill Martí II [CLOSAS 1910]), més que no pels llibres de Pere III i del seu germà Joan I. Els llibres que realment interessaven a Pere III els va deixar a Poblet [RUBIÓ I BALAGUER 1987], i aquells, pocs, de literatura d'entreteniment a Joan i Violant; i molt pocs d'aquests passaren a la biblioteca de Martí i foren venuts i dispersats, tal com hem vist.

Les biblioteques de burgesos i mercaders arriben a un màxim de vint volums aproximadament, amb una mitjana de set o vuit. Per trobar més llibres cal veure les biblioteques de grans personatges, com Pere de Queralt (38 llibres), Felip de Malla (prop de 70 llibres). És excepcional la de Pere Becet amb quasi 100 volums, parangonable a la de Carles d'Aragó. Només la de Martí I assoleix quasi 400 volums (però això no és res si ho comparem amb els quasi 2.000 volums dels Visconti-Sforza de Milà).

5.3. Panorama literari general

Si considerem les dades globalment pot semblar que els principals gèneres de la literatura francesa eren coneguts a Catalunya; en

realitat, falta totalment, o gairebé, la literatura en vers. Si, al contrari, analitzem les possibilitats dels lectors i escriptors individuals veurem com (fins pels que estaven molt a prop de la cort) el panorama de la literatura estrangera a l'abast era molt reduït i escassament tipologitzat. Era quasi impossible fer-se una idea precisa dels gèneres de la literatura francesa, si no era per fragments aïllats. I no deu ser casual la forta presència de literatura de la *Gaia Sciència*.

Crec que aquestes característiques s'adiuen amb les que ofereix la literatura catalana medieval conservada: és pràcticament impossible de reduir a tipus (no obstant els molts intents); es revela contínuament experimental i original, del tot atradicional tant pel que fa a les literatures estrangeres com per a ella mateixa; amb una tradició manuscrita escassa i poc organitzada; amb una fortíssima influència, tant formal com ideològica, més que de la cultura francesa, de la provençal.

No pretenc de pronunciar la darrera paraula d'un problema tan llargament debatut, sinó les idees, meditades, que resulten de la lectura dels textos i d'aquesta anàlisi transversal de la literatura catalana medieval.

Es tracta d'hipòtesis que necessiten aprofundiments i correccions, i espero que siguin sobretot una ajuda i un estímul de noves i més pregones indagacions.

STEFANO MARIA CINGOLANI
Universitat de Roma II

BIBLIOGRAFIA

ALÒS 1910	R. D'ALÒS, <i>Inventaris de castells catalans (sigles XIV-XVI)</i> , «EUC», 4 (1910), 129-192.
ALÒS 1918-19	R. D'ALÒS, <i>Viatges d'investigació a l'Arxiu i Biblioteca Capitular de Tortosa</i> , «BBC», 5 (1918-19), 103-131.
ALÒS 1923	R. D'ALÒS, <i>Documenti per la storia della Biblioteca d'Alfonso</i>

- il Magnanimo*, «Miscellanea... F. Ehrle», v (Ciutat del Vaticà 1923), 390-422.
- ALÒS 1928 Ramon LLULL, *Poesies*, ed. R. D'A. (Barcelona 1928).
- ANDREU IVARS 1928 Fr. ANDREU IVARS, *Text de la versió valenciana de les lletres de Alexandre el Gran al Rei Dídim i del de les d'est a d'aquell*, «Anales del Centre de Cultura Valenciana», 1 (1928), 153-168.
- ARAMON I SERRA 1969 R. ARAMON I SERRA, *El Tristany català d'Andorra*, «Mélanges... R. Lejeune», 2 vols. (Gémebloux 1969), 1, 323-337.
- ASPERTI 1985 S. ASPERTI, «Flamenca» e dintorni. *Considerazioni sui rapporti fra Occitania e Catalogna nel XIV secolo*, «Cultura Neolatina», 45 (1985), 59-103.
- AVALLE 1971 A. S. AVALLE, *La letteratura medievale in lingua d'oc nella sua tradizione manoscritta* (Torí 1971).
- BADIA 1983-84 L. Badia, *Frontí i Vegeci, mestres de cavalleria en català als segles XIV i XV*, «BRABLB», 39 (1983-84), 191-215.
- BADIA 1988 L. BADIA, «*Siats de natura d'anguila en quant farets*»: la literatura segons Bernat Metge, «El Crotalón», 1 (1984), 25-65; ara a *De Bernat Metge a Joan Roís de Corella* (Barcelona 1988).
- BALAGUER I MERINO 1881 A. BALAGUER I MERINO, *Don Pedro el Condestable de Portugal considerado como escritor, erudito y anticuario* (Girona 1881).
- BATLLE 1981 C. BATLLE, *Las bibliotecas de los ciudadanos de Barcelona en el siglo XV*, dins *Livre et lecture en Espagne et en France sous l'Ancien Régime*, «Colloque de la Casa Velasquez» (París 1981), 15-34.
- BATLLE I PRATS 1931 L. BATLLE I PRATS, *Notícies de llibres d'antics inventaris del Bisbat de Girona*, «EUC», 16 (1931), 333-339.
- BATLLE I PRATS 1932 L. BATLLE I PRATS, *Inventari dels llibres de Berenguer d'Anglesola*, «EUC», 17 (1932), 234-249.
- BEER 1894 R. BEER, *Handschriftenschatze Spanien* (Viena 1894).
- BENEDETTO 1928 Marco Polo, *Il Milione*, ed. de L.F.B. (Florència 1928).
- BENNETT 1954 J. W. BENNETT, *The Rediscovery of Sir John Mandeville* (Nova York 1954).
- BETÍ 1914 M. BETÍ, *Un inventari del castell de Penyscola, any 1451*, «EUC», 8 (1914), 92-102.
- BETÍ 1920-22 M. BETÍ, *Notícies de llibres trets dels arxius del Maestrat*, «BBC», 6 (1920-22), 313-319.
- BLAESS 1973 M. BLAESS, *Les manuscrits français dans les monastères anglais au Moyen Age*, «Romania», 94 (1973), 321-358.

- BOFARULL 1864 M. BOFARULL I SARTORIO, *Documentos relativos al Príncipe de Viana*, «Colección de documentos inéditos de la Corona de Aragón», XXVI (Barcelona 1864).
- BOHIGAS 1928-32 P. BOHIGAS, *Profecies de Merlí. Altres profecies contingudes en manuscrits catalans*, «BBC», 8 (1928-32), 253-279.
- BOHIGAS 1929 P. BOHIGAS, rec. a G. T. NORTHUP, *El cuento de Tristan de Leonís* (Chicago 1928), «RFE», 16 (1929), 284-288.
- BOHIGAS 1947 P. BOHIGAS, *Tractats de cavalleria* (Barcelona 1947).
- BOHIGAS 1962 P. BOHIGAS, *Un nou fragment del Lançelot català*, «ER», 10 (1962), 179-187 («Miscel·lània... J. Rubió i Balaguer», 1).
- BOHIGAS 1982 P. BOHIGAS, *Aportació a l'estudi de la literatura catalana* (Abadía de Montserrat 1982).
- BOHIGAS 1985 P. BOHIGAS, *Sobre manuscrits i biblioteques* (Abadía de Montserrat 1985).
- BOHIGAS 1988 P. BOHIGAS, *Lírica trobadoresca del segle XV* (Abadía de Montserrat 1988).
- BOHIGAS-VIDAL ALCOVER 1984 Guillem DE TORROELLA, *Faula*, ed. de P.B.-J.V.A. (Tarragona 1987).
- BRUNEL 1925 C. BRUNEL, *Bibliographie des manuscrits littéraires en ancien provençal* (París 1925).
- CABRÉ 1986 L. CABRÉ, «Los enuigs» de Jordi de Sant Jordi i l'adaptació del lai líric a la poesia catalana medieval, «Estudis... J. Romeu i Figueres» (Abadía de Montserrat 1987), 1, 184-206.
- CABRÉ 1987 L. CABRÉ, *El conreu del lai líric a la literatura catalana medieval*, «LL», 2 (1987), 67-132.
- CARRÈRE 1966 C. CARRÈRE, *La vie privée du marchand barcelonais dans la première moitié du XV siècle*, «AEM», 3 (1966), 263-291.
- CARRERES VALLS 1936 R. CARRERES VALLS, *El llibre a Catalunya, 1338-1590* (Barcelona 1936).
- CASAS HOMS 1969-70 J. M. CASAS HOMS, *L'heretatge d'un mercader barceloní*, «CHEC», 2 (1969-70/2), 9-112.
- Castells catalans* 1973-76 DIVERSOS AUTORS, *Els castells catalans*, IV-V (Barcelona 1973-76).
- CÀTEDRA 1986 P. M. CÀTEDRA, *Introducció a Història de Paris e Viana*, edició facsímil de la primera impressió catalana (Girona 1495) (Girona, Estudi literari i tipogràfic de P. M. C., Estudi lingüístic de M. Prats, 1986).

- CHICHMAREFF 1909 Guillaume DE MACHAUT, *Poésies lyriques*, ed. V. C., 2 vols. (Paris 1909) (reimp.: Ginebra 1973).
- CINGOLANI 1985 S. M. CINGOLANI, *Conservazione di forme, adattamento e innovazione. Note preliminari sulla metrica della letteratura religiosa francese fra XI e XIII secolo*, «Cultura Neolatina», 45 (1985), 23-44.
- CINGOLANI 1987 S. M. CINGOLANI, *Le Vite di Sant'Alessio. Studio sulla letteratura religiosa in versi francesi fra XI e XII secolo* (Roma 1987), tesi doctoral.
- CINGOLANI 1988 S. M. CINGOLANI, *Considerazioni sulla tradizione manoscritta delle vidas trobadoriche*, «Actes du XVIII Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes, Trèves 1986», VI (Tubinga 1988), 108-115.
- CLOSAS 1910 R. CLOSAS, *Inventari dels bens que foren de la marmesoria del rey Martí II de Sicilia*, «EUC», 4 (1910), 399-408 (ara a RUBIÓ I BALAGUER 1987, 58-73).
- COLL I ALENTORN 1928 M. COLL I ALENTORN, *El «Libre de les nobleses dels reys»*, «EUC», 13 (1928), 485-524.
- COLL I ALENTORN 1956 M. COLL I ALENTORN, *La introducció de les llegendes èpiques franceses a Catalunya*, «Coloquios de Roncesvalles» (Saragossa 1956), 135-150.
- COROLEU 1889 J. COROLEU, *Documents històrics catalans del segle XIV* (Barcelona 1889).
- COSTA 1983 M.-M. COSTA, *L'inventari dels béns del poeta Pere de Queralt*, «Miscel·lània... R. Aramon i Serra», III (Barcelona 1983), 115-145.
- CRESCINI-TODESCO V. CRESCINI - V. TODESCO, *La versione catalana della inchiesta del San Graal* (Barcelona 1917).
- CRUELLS 1932 M. CRUELLS, *Alguns documents sobre la vida cultural i literària de Carles de Viana*, «EUC», 17 (1932), 86-94.
- DEGENHART-SCHMITT 1980 B. DEGENHART - A. SCHMITT, *Corpus der italienischen Zeichnungen 1300-1450*, II, *Venedig: Addenda zu Süd- und Mittelitalien* (Berlín 1980).
- DELBOUILLE 1959 M. DELBOUILLE, *Les chansons de geste et le livre*, «La Technique littéraire des Chansons de geste. Actes du Colloque de Liège, septembre 1957» (Paris 1959), 295-407.
- DELCORNO BRANCA 1968 D. DELCORNO BRANCA, *I romanzi italiani di Tristano e la Tavola Ritonda* (Florència 1968).
- DELISLE 1868 L. DELISLE, *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque impériale*, I (Paris 1868), ps. 86-91.

- DE MARINIS 1952-57 T. DE MARINIS, *La biblioteca napoletana dei re d'Aragona*, 2 vols. (Milà 1952-57).
- DESDEVISES DU DEZERT 1889 G. DESDEVISES DU DEZERT, *Don Carlos d'Aragon Prince de Viana* (París 1889).
- DEYERMOND 1987 A. DEYERMOND, *El «Cantar de Mio Cid» y la épica medieval española* (Barcelona 1987).
- DEZTANY 1928 L. DEZTANY, *Dos inventaris pobletans del XV segle*, «EUC», 13 (1928), 403-419.
- DÍAZ MANTECA 1985 E. DÍAZ MANTECA, *Uns inventaris de castells templers al Maestrat: Ares, Culla, Peníscola i Xivert (1301-1305)*, «Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo», 10 (1985), 53-60.
- DURAN I SANPERE 1917 A. DURAN I SANPERE, *Notícia de llibres en inventaris de Cervera*, «BBC», 4 (1917), 127-135.
- DURAN I SANPERE 1917b A. DURAN I SANPERE, *Un fragment de Tristany de Leonis en català*, «Biblioteca Filològica de l'Institut de la Llengua Catalana», 9 (1917), 284-316.
- FERRANDO 1984 A. FERRANDO, *El Breviari d'amor en llengua catalana*, «Estudis... M. Sanchis Guarner» (València 1984), I, ps. 109-116.
- FERRANDO 1986 A. FERRANDO, *La versió del Breviari d'amor en llengua catalana* (ms. 253 de la Biblioteca Nacional de Madrid), «Actes du XVIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes» (Ais de Provença, 29.VIII-3.IX.1983): IX. *Critique et édition de textes* (Ais de Provença 1986), 165-180.
- FERRER 1926 E. FERRER, *Un inventari del segle XV*, «BSCC», 7 (1926), 241-253, 297-308.
- FINKE 1908 H. FINKE, *Acta aragonensia*, II (Berlín-Leipzig 1908).
- FORT I COGUL 1970 E. FORT I COGUL, *La llegenda sobre Margarida de Prades* (Barcelona 1970).
- GARCÍA PANADÉS 1983 T. GARCÍA PANADÉS, *Los bienes de Ferrer de Gualbes, ciudadano de Barcelona (hacia 1350-1423)*, «Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia», 4 (1983), 149-204.
- GILDEA 1967-69 J. GILDEA, *Partenopeu de Blois*, 2 vols. (Vilanova 1967-1969).
- GIMÉNEZ SOLER 1901 A. GIMÉNEZ SOLER, *Don Jaime de Aragón, último conde de Urgell*, «MRABLB», 7 (1901), 125-443.
- GIRONA LAGOSTERRA 1909-10 D. GIRONA LAGOSTERRA, *Epistolari del rey En Martí d'Aragó (1396-1410)*, «Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica Barcelonesa», 6 (1909-10), 187-198, 283-309.

- «GRLMA» «Grundriss der romanischen Literaturen des Mittelalters», IV: *Le roman jusqu'à la fin du XIII siècle* (Heidelberg 1978-84); VI: *La littérature didactique, allégorique et satirique* (Heidelberg 1968-70).
- GUTIÉRREZ DE CAÑO 1913 M. GUTIÉRREZ DE CAÑO, *Catálogo de los manuscritos existentes en la Biblioteca Universitaria de València*, 3 vols. (València 1913).
- HACKETT 1953-55 W. M. HACKETT, *Girart de Roussillon*, 3 vols. (Paris 1953-1955).
- HOEPPFNER 1908-21 Guillaume DE MACHAUT, *Oeuvres*, ed. d'E. H., 3 vols. (Paris 1908-21).
- JUNYENT 1943 E. JUNYENT, *Repertorio de noticias sobre manuscritos catalanes entresacadas de algunos inventarios de la «Curia Fumada» de Vich*, «AST», 16 (1943) ps. 57-88.
- KEITEL 1978 E. KEITEL, *La tradition manuscrite de Guillaume de Machaut*, «Guillaume de Machaut poète et compositeur, Colloque-table ronde, Reims 1978» (Paris 1982), 75-94.
- KREMER 1969-70 D. KREMER, *Die germanischen Personennamen in Katalonien*, «ER», 14 (1969) i 15 (1970).
- LANGLOIS 1910 E. LANGLOIS, *Les manuscrits du Roman de la Rose* (Lilla 1910).
- LÓPEZ DE MENESES 1952 A. LÓPEZ DE MENESES, *Documentos culturales de Pedro el Cerimonioso*, «Estudios de Edad Media en la Corona de Aragón», v (Barcelona 1952), 669-771.
- LLABRÉS 1907 G. LLABRÉS, *Estudi històric i literari sobre el Cançoner dels Comtes d'Urgell* (Barcelona 1907).
- LLOMPART 1975-76-77 G. LLOMPART, *El llibre català a la casa mallorquina (1350-1550)*, «AST», 48 (1975), 193-240; 49-50 (1976-77), 57-114.
- MADURELL I MARIMON 1951-52 J.-M. MADURELL I MARIMON, *Manuscritos trecentistas y quatrocentistas*, «HS», 4 (1951), ps. 401-464, i 5 (1952), ps. 165-178.
- MADURELL I MARIMON 1963 J.-M. MADURELL I MARIMON, *Encuadernadores y libreros barceloneses judíos y conversos (1322-1458)*, III, «Sefarad», 23 (1963), 74-103.
- MADURELL I MARIMON 1963-64 J.-M. MADURELL I MARIMON, *Mestre Felip de Malla*, «BRABLB», 30 (1963-64), 499-626.
- MADURELL I MARIMON 1968 J.-M. MADURELL I MARIMON, *Manuscrits eiximinians*, «Miscel·lània... J. E. Martínez Ferrando» (Barcelona 1968), 291-313.

- MADURELL I MARIMON 1974 J.-M. MADURELL I MARIMON, *Manuscrits en català anteriors a la impremta (1321-1474)*, (Barcelona 1974).
- MADURELL I MARIMON 1979-82 J.-M. MADURELL I MARIMON, *Documents culturals medievals (1307-1484) - (Contribució al seu estudi)*, «BRABLB», 38 (1979-82), 301-473.
- MADURELL I MARIMON-RUBIÓ I BALAGUER 1955 J.-M. MADURELL I MARIMON - J. RUBIÓ I BALAGUER, *Documentos para la historia de la imprenta y librería en Barcelona (1474-1553)* (Barcelona 1955).
- MARTÍNEZ FERRANDO 1948 J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *Jaime II de Aragón. Su vida familiar*, 2 vols. (Barcelona 1948).
- MARTÍNEZ FERRANDO 1953-54 J. E. MARTÍNEZ FERRANDO, *La cámara real en el reinado de Jaume II (1291-1327). Relaciones de entradas y salidas de objetos artísticos*, «Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona», 11 (1953-54).
- MARTORELL I TRABAL 1911-12 F. MARTORELL I TRABAL, *Inventari dels bens de la cambra reyal en temps de Juame II (1323)*, «AIEC», 4 (1911-12), 553-567.
- MARTORELL I TRABAL - VALLS I TABERNER 1911-12 F. MARTORELL I TRABAL - F. VALLS I TABERNER, *Pere Beçet (1365?-1430)*, «AIEC», 4 (1911-12), 577-656.
- MAS 1915 J. MAS, *Notes documentals de llibres antics a Barcelona*, «BRABLB», 8 (1915), 155-167, 238-251, 330-345, 400-406, 444-463.
- MASSÓ TORRENTS 1905 J. MASSÓ TORRENTS, *Inventari dels bens mobles del rey Martí d'Aragó*, «RH», 12 (1905), 413-590.
- MASSÓ TORRENTS 1932 J. MASSÓ TORRENTS, *Repertori de l'antiga literatura catalana, I. La poesia* (Barcelona 1932).
- MAZZATINTI 1897 G. MAZZATINTI, *La biblioteca dei re d'Aragona in Napoli* (Roma-San Casciano 1897).
- MENÉNDEZ PIDAL 1924 R. MENÉNDEZ PIDAL, *Poesía juglaresca y juglares* (Madrid 1924).
- MENÉNDEZ PIDAL 1948 R. MENÉNDEZ PIDAL, *Tres poetas primitivos* (Madrid 1948).
- MEYER 1884 P. MEYER, *Fragment d'une chanson d'Antioche en provençal*, «Archives de l'Orient Latin», 2 (1884), 467-509.
- MIQUEL I PLANAS 1916 R. MIQUEL I PLANAS, *Les històries troyanes de Guiu de Columnes traduïdes al català en el XIV segle per en Jacme Conesa* (Barcelona 1916).
- MIRET I SANS 1909-10a J. MIRET I SANS, *Venda de llibres del Rey Martí en 1421*, «Revista de la Associació Artístico-Arqueològica Barcelonesa», 6 (1909- 10), 199-201.

- MIRET I SANS 1909-10b J. MIRET I SANS, *Llibres i joyes del Rey Martí no inventariats en 1410*, «Revista de la Associació Artístico-Arqueològica Barcelonesa», 6 (1909-10), 215-222.
- MOLDENHAUER 1929 G. MOLDENHAUER, *Die Legende von Barlaam und Josaphat auf der iberischen Halbinsel* (Halle 1929).
- MOLINÉ I BRASÉS 1909-10 E. MOLINÉ I BRASÉS, *Inventari den Gomar de Santa Coloma*, «Revista de la Associació Artístico-Arqueològica Barcelonesa», 6 (1909-10), 586-593 (i separata, Barcelona 1913).
- MOLINÉ I BRASÉS 1921-22 E. MOLINÉ I BRASÉS, *1432. - Inventari y encant dels bens d'un notari barceloní*, «BRABLB», 10 (1921-22), 277-285, 425-427.
- MORREALE 1958 Enrique DE VILLENA, *Los doze trabajos de Hércules*, ed. M.M. (Madrid 1958).
- NELSON 1985 J. A. NELSON, *Le Chevalier au Cygne and la Fin d'Elie* (University Alabama Press 1985).
- NELSON-MICKEL 1977 J. A. NELSON - E. J. MICKEL Jr., *La Naissance du Chevalier au Cygne, Eliodoxe, Beatrix* (University Alabama Press 1977).
- PAGÈS 1912 A. PAGÈS, *Auzias March et ses prédécesseurs* (Paris 1912).
- PAGÈS 1913 A. PAGÈS, *Poésies catalanes inédites du ms. 377 de Carpentras*, «Romania», 42 (1913), 174-203.
- PAGÈS 1929 A. PAGÈS, *Le fabliau en Catalogne*, «EUC», 14 (1929), 311-322.
- PAGÈS 1936 A. PAGÈS, *La poésie française en Catalogne du XIII siècle à la fin du XV* (Tolosa-Paris 1936).
- PARIS-BRAGHIROLI 1880 G. PARIS - W. BRAGHIROLI, *Inventaire des manuscrits en langue française possédés par Francesco Gonzaga I, capitaine de Mantoue, mort en 1407*, «Romania», 9 (1880), 497-514.
- PELLEGRINI 1967 S. PELLEGRINI, *Frammento inedito di canzoniere provenzale*, «AEM», 4 (1967), 485-491, i «Studi Mediolatini e Volgari», 15-16 (1968), 89-99.
- PERARNAU I ESPELT 1983 J. PERARNAU I ESPELT, *La donació de la biblioteca d'Arnau de Colomer i la fundació de la «Llibreria sedis» de Girona (1397-1411)*, «ATCA», 2 (1983), 171-239.
- PERARNAU I ESPELT 1987a J. PERARNAU I ESPELT, *Els inventaris de la Biblioteca papal de Peníscola a la mort de Benet XIII*, «ATCA», 6 (1987), 7-295.
- PERARNAU I ESPELT 1987b J. PERARNAU I ESPELT, *Cent vint anys d'aportacions al coneixement de la Biblioteca papal de Peníscola*, «ATCA», 6 (1987), 315-338.

- PFISTER 1970 M. PFISTER, *Lexikalische Untersuchungen zu Girart de Roussillon* (Tubinga 1970).
- PIROT 1972 F. PIROT, *Recherches sur les connaissances littéraires des troubadours occitans et catalans des XII et XIII siècle*, «MRABLB», 14 (Barcelona 1972).
- RICHTER 1976 R. RICHTER, *Der Troubadourzitate im «Breviari d'amor»* (Mòdena 1976).
- RICKETTS 1972 P. T. RICKETTS, *The Hispanic Tradition of the Breviari d'amor by Matfre Ermengaud of Béziers*, «Hispanic Studies... J. Manson» (Oxford 1972), 227-253.
- RICKETTS 1976 Matfre ERMENGAUD, *Breviari d'amor*, ed. P. T. R., v (Leiden 1976).
- RIQUER 1945 M. DE RIQUER, *Treinta composiciones del trovador Cerverí de Girona*, «BRABLB», 17 (1945), 59-157.
- RIQUER 1947 M. DE RIQUER, *Obras completas del trovador Cerverí de Girona* (Barcelona 1947).
- RIQUER 1950 *La personalidad del trovador Cerverí* «BRABLB», 23 (1950), 91-107.
- RIQUER 1951 ANDREU FEBRER, *Poesies*, ed. M. DE R. (Barcelona 1951).
- RIQUER 1958-61 M. DE RIQUER, *Don Enrique de Villena en la corte de Martín I*, «Miscelánea... H. Anglés», II (Barcelona 1958-61), 717-721.
- RIQUER 1960 Turpí Arquebisbe de Reims, *Història de Carles Maynes e de Rotlà, Traducció catalana del segle XV*, ed. M. DE R. (Barcelona 1960).
- RIQUER 1961-62 M. DE RIQUER, *El poema de Arnau d'Erill contra su sobrinu fra Ramon Roger d'Erill*, «BRABLB», 29 (1961-62), 205-212.
- RIQUER 1979 M. DE RIQUER, *El mundo cultural en la Corona de Aragón con Jaime I*, «Jaime I y su época, X Congreso de Historia de la Corona de Aragón» (Saragossa 1979), 295-312.
- RIQUER 1984 M. DE RIQUER, *Història de la literatura catalana*, vols. 1-4 (Barcelona 1984), 4 ed.
- RIQUER 1988 M. DE RIQUER, *El «Voyage» de Sir John Mandeville en català*, «Miscel·lània... E. Moreu-Rey», III (Barcelona 1988), ps. 151-162.
- RIQUER-BADIA M. DE RIQUER - L. BADIA, *Les poesies de Jordi de Sant*
1984 *Jordi* (València 1984).
- RIUS 1928 J. RIUS, *Més documents sobre la cultura catalana medieval*, «EUC», 13 (1928), 135-170.

- RIUS 1930 J. RIUS, *L'inventari dels béns d'Arnau Cescomes arquebisbe de Tarragona*, «EUC», 15 (1930), 231-257.
- RIUS 1932 J. RIUS, *Inventaris episcopals*, «EUC», 17 (1932), 221-233.
- ROCA 1929 J. M. ROCA, *Johan I d'Aragó*, «MRABLB», 11 (1929).
- ROSSI-ASPERTI 1984-85 L. ROSSI - S. ASPERTI, *Il «Renart» di Siena: nuovi frammenti duecenteschi*, «Studi francesi e provenzali», 84/85 - «Romanica Vulgaria-Quaderni», 8/9 (1984-85), 37-64.
- RUBIÓ I BALAGUER-D'ALÒS-MARTORELL I TRABAL 1907 J. RUBIÓ I BALAGUER - R. D'ALÒS - F. MARTORELL I TRABAL, *Inventaris inèdits de l'Orde del Temple a Catalunya*, «AIEC», 1 (1907), 385-407, ara a RUBIÓ I BALAGUER (1987), 7-51.
- RUBIÓ I BALAGUER 1984 J. RUBIÓ I BALAGUER, *Història de la literatura catalana*, 1 (Abadia de Montserrat 1984).
- RUBIÓ I BALAGUER 1987 J. RUBIÓ I BALAGUER, *Història i historiografia* (Abadia de Montserrat 1987).
- RUBIÓ I LLUCH 1903 A. RUBIÓ I LLUCH, *Notícia de dos manuscrits d'un Lançolot català*, «RBC», 3 (1903), 5-25.
- RUBIÓ I LLUCH 1908-21 A. RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana Mig-aval*, 2 vols. (Barcelona 1908-21).
- RUBIÓ I LLUCH 1925 A. RUBIÓ I LLUCH, *Significació de l'elogi de l'Acropolis d'Atenes pel rei Pere el Cerimoniós*, «Homenaje... R. Menéndez Pidal», III (Madrid 1925), 37-56.
- SÁNCHEZ CANTÓN 1919 F. J. SÁNCHEZ CANTÓN, *El «Arte de Trovar» de Don Enrique de Villena*, «RFE», 6 (1919), 158-180.
- SANCHIS Y SIVERA 1930 J. SANCHIS Y SIVERA, *Bibliología valenciana medieval* (València 1930).
- SCHIFF 1905 M. SCHIFF, *La bibliothèque du Marquis de Santillana* (Paris 1905).
- SELMER 1956 C. SELMER, *The Vernacular Translations of the Navigatio Sancti Brandani: A Bibliographical Study*, «Medieval Studies», 18 (1956), 145-157.
- SERRANO Y SANZ 1914 M. SERRANO Y SANZ, *Testamento de Gonzalo García de Santa María*, «BRAE», 1 (1914), 470-478.
- SERRANO Y SANZ 1915-22 M. SERRANO Y SANZ, *Inventarios aragoneses de los siglos XIV y XV*, «BRAE», 2 (1915), 85-97, 219-222, 341-352, 548-559, 707-711; 3 (1916), 89-92, 224-225, 359-365; 4 (1917), 207-223, 342-355, 517-531; 6 (1919), 735-744; 9 (1922), 118-134, 262-270.
- SOLDEVILA 1928 F. SOLDEVILA, *La reyna Maria muller del Magnànim*, «MRABLB», 10 (1928), 215-345.

- SOLDEVILLA 1971 JAUME I-Bernat DESCLOT-Ramon MUNTANER-Pere III, *Les quatre grans cròniques*, ed. F. S. (Barcelona 1971).
- TARRÈ 1943 J. TARRÈ, *Las profecias del Sabio Merlin y sus imitaciones*, «AST», 16 (1943) 135-171.
- TAVANI 1979 G. TAVANI, *Literatura i societat a Barcelona entre la fi del segle XIV i el començament del XV*, «Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes. Andorra 1979» (Abadia de Montserrat 1980), 7-40.
- THOMAS 1906 A. THOMAS, *Jaques d'Armagnac bibliophile*, «Journal des Savants», 4 (1906), 633-644.
- THOMAS 1911 A. THOMAS, *Les manuscrits français et provençaux des Ducs de Milan au chateau de Pavie*, «Romania», 40 (1911), 571-609.
- VALLS I TABERNER 1910 F. VALLS I TABERNER, *Documents de cultura del regnat de Jaume I en l'Arxiu de Poblet*, «EUC», 4 (1910), 476-482.
- VICENT CAVALLER 1981 J. VICENT CAVALLER, *Inventaris de castells montesins*, «BSCC», 57 (1981), 405-424.
- VIEILLARD 1930 J. VIEILLARD, *Nouveaux documents sur la culture catalane au Moyen Age*, «EUC», 15 (1930), 21-40.
- WITTLIN 1962 C. J. WITTLIN, *Les manuscrits dits «del Papa Luna» dans deux inventaires de la bibliothèque de Gaspar Johan Sánchez Muñoz à Teruel*, «ER», 11 (1962), 11-32.
- WITTLIN 1984 C. J. WITTLIN, *Testament i inventari del canonge valencià Pere d'Artés (+ 1440)*, «Estudis... M. Sanchis Guarner», 1 (València 1984), 421-428.
- WOLEDGE 1964 B. WOLEDGE - H. P. CLIVE, *Répertoire des plus anciens textes en prose française* (Ginebra 1964).
- WOLEDGE 1975 B. WOLEDGE, *Bibliographie des romans et nouvelles en prose française antérieures au 1500* (Ginebra 1975).